

Number #7
October 2021

VOICE OF PEOPLE

Discussion Papers

Η ανισόμετρη φύση της
ανάπτυξης

Γιώργος Λαμπρινίδης

Voice Of People

www.voiceofpeople.eu

Email: info@voiceofpeople.eu

Γιώργος Λαμπρινίδης

Διεύθυνση: Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γενική Γραμματεία Βιομηχανίας, Κάνιγγος 20, 10200, Αθήνα

Email: geolabros@gmail.com

Voice of People Discussion Papers

VoP Discussion Papers publish high quality research on a wide range of topics adopting a marxist political economy. We invite authors to submit new papers and welcome theoretical and empirical analysis without preference for particular topics - our aim is to accumulate a body of work that provides insight into the development of contemporary capitalism for the benefit of the working class. We also welcome literature reviews and critical analyses of mainstream economics provided they have a bearing on economic and social development.

Publication in the VoP series does not preclude submission to journals, indeed several discussion papers have gone on to be published elsewhere, however, authors are encouraged independently to check journal policy.

Περίληψη

Η ανισόμετρη ανάπτυξη φαίνεται να είναι σήμερα ένα καθολικό φαινόμενο στον καπιταλισμό. Το άρθρο αυτό εξετάζει πώς γεννιέται η ανισόμετρη ανάπτυξη, γιατί υπάρχει, και ποιοι είναι οι μηχανισμοί της ανάδρασης της. Μέσα από θεμελιώδεις διακρίσεις, όπως η διάκριση μεταξύ κεφαλαίου ως λειτουργία και ως ιδιοκτησία, και την δημιουργία των κατάλληλων πεδίων χωροχρόνου, το έθνος-κράτος, την περιφέρεια, τον κλάδο και την επιχείρηση, ώστε να τοποθετηθεί η ανάλυση, το άρθρο καταλήγει σε μια πρωτότυπη διατύπωση της ανισόμετρης ανάπτυξης. Βασικοί παράγοντες σε αυτήν την ανάλυση αναδείχθηκαν το κονδύλι εργασίας, το αρχικό μέγεθος και η ηλικία του παγίου κεφαλαίου. Η ελευθερία κίνησης του κεφαλαίου, και η αξιοποίηση αυτής, αποδείχθηκε καθοριστικός παράγοντας στο ξεδίπλωμα της ανισομετρίας και στον σύγχρονο ανταγωνισμό, όπου κυριαρχούν τα μονοπώλια.

Ευχαριστίες

Το παρόν άρθρο αποτελεί απόδοση στα ελληνικά του δεύτερου κεφαλαίου της μεταδιδακτορικής έρευνας που διεξήγαγα στο Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης, στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (πρώην Α.Σ.Ο.Ε.Ε.) και στο πλαίσιο του προγράμματος Δράση II. Ευχαριστώ πολύ την επιβλέπουσα της έρευνας, καθηγήτρια του Τμήματος, Ανδριάννα Βλάχου για τις πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις και σχόλια που διαμόρφωσαν το κείμενο.

1. Εισαγωγή

Η ανισόμετρη ανάπτυξη φαίνεται να είναι σήμερα ένα καθολικό φαινόμενο στον καπιταλισμό. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο καπιταλισμός αναπτύσσεται ανισόμετρα για τον απλό λόγο ότι αυτό είναι εμφανές σε όλες τις πτυχές της οικονομικής και κοινωνικής ζωής αυτού του συστήματος. Ως εκ τούτου, φαίνεται περιττό να επιχειρηματολογήσουμε εάν υπάρχει ανισόμετρη ανάπτυξη. Το γεγονός ότι η ανισόμετρη ανάπτυξη είναι «ένα εμπειρικό φαινόμενο, προφανές σε όποιον κάνει μια ειλικρινή μελέτη της ιστορίας» (McIntyre, 1992, p. 75) δεν είναι το τέλος της ιστορίας, αλλά το σημείο εκκίνησης. Αντιθέτως, τα σημαντικά ερωτήματα είναι: πώς γεννιέται η ανισόμετρη ανάπτυξη, γιατί υπάρχει, και ποιοι είναι οι μηχανισμοί της ανάδρασης της;

Θεωρητικά, όμως, η ανισόμετρη ανάπτυξη φαίνεται να είναι παρόμοια με την κρίση ή τη φτώχεια. Για τις διάφορες εκδοχές της κυρίαρχης αστικής οικονομικής θεωρίας, η ανισόμετρη ανάπτυξη δεν προκύπτει λογικά από τις βασικές υποθέσεις και πυλώνες της γενικής ισορροπίας. «Στην νεοκλασική θεωρία, η υπόθεση των φθινουσών αποδόσεων εγγυάται ότι η διαρκής ανισομετρία είναι αδύνατη, καθώς οι πρόσθετες επενδύσεις σε οποιοδήποτε άτομο, επιχείρηση, βιομηχανία [βλ. κλάδο, ΓΛ] ή περιοχή καθίστανται λιγότερο κερδοφόρες μετά από κάποιο σημείο, έτσι ώστε οι επενδυτικοί «πόροι» θα μετατοπιστούν αλλού» (McIntyre, 1992, p. 82). Θα μπορούσε να βρει κάποιο χώρο στο βραχυπρόθεσμο ορίζοντα ως ένα έκτακτο φαινόμενο που παράγεται από ελλείψεις ενός γενικά άψογου σχήματος ανάπτυξης σταθερής κατάστασης. Σε αυτό το θεωρητικό ρεύμα, μπορεί κανείς να βρει και επιχειρήματα που κατηγορούν την αρχική κατάσταση μιας οικονομίας για την ανισόμετρη ανάπτυξή της. Σε κάθε περίπτωση, γίνεται αναφορά στην οικονομία στο σύνολό της και όχι στο εσωτερικό μιας οικονομίας ή σε ένα τομέα-κλάδο.

Από την άλλη πλευρά, «ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι ανισόμετρη είναι ένα θεμελιώδες συμπέρασμα της Μαρξικής ανάλυσης της συσσώρευσης, που τη διακρίνει από την

προσέγγιση ισορροπίας των νεοκλασικών» (Weeks, 1999, p. 2). Στη Μαρξιστική παράδοση, η ανισόμετρη ανάπτυξη ξεπηδά από κάθε διαδικασία αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων, σε όλα τα επίπεδα (οικονομία, κλάδος, ακόμη και εντός της επιχείρησης), έτσι ώστε να υπάρχουν πολλές θεωρίες για τους λόγους της εμφάνισης, τον ορισμό και τη λειτουργία του φαινομένου. Ενώ δεν υπάρχει σχεδόν κανείς θεωρητικός σε αυτή την παράδοση που θα μπορούσε να αμφισβητήσει ότι κάποια μορφή ανισόμετρης ανάπτυξης ισχύει στον σύγχρονο καπιταλισμό, ταυτόχρονα υπάρχουν αρκετές, συχνά αντικρουόμενες, προσεγγίσεις της έννοιας. Εν τέλει, εξακολουθεί να υπάρχει «σύγχυση γύρω από το ζήτημα της ανισόμετρης ανάπτυξης» (Walker, 1978, p. 28) και «η έννοια της ανισόμετρης ανάπτυξης και οι μηχανισμοί με τους οποίους εμφανίζεται δεν έχουν παραχθεί προσεκτικά εντός της Μαρξικής θεωρίας» (McIntyre, 1992, p. 75).

Υπάρχουν περιοχές ή κλάδοι όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις δεν έχουν γενικευθεί. Για διάφορους λόγους, οι μη καπιταλιστικές σχέσεις δεν είναι απλά κατάλοιπα από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής, αλλά αναδύονται εκ νέου. Μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας σοβαρής κρίσης, ενός πολέμου ή μιας (αντ-) επανάστασης. Η συνηθέστερη περίπτωση είναι ένας κλάδος με πολλούς μικρούς παραγωγούς εμπορευμάτων, «μια κατάσταση που συμβαίνει κυρίως στη γεωργική παραγωγή, όπου υπάρχει μια μεγάλη πληθώρα καλλιεργητών» (Varga, 1928, p. 58). Λιγότερο συχνά μπορεί κανείς να βρει φεουδαρχικές σχέσεις στον γεωργικό τομέα. Επιπλέον, δεν υπάρχει καμία διαφωνία ότι στις γεωγραφικές περιοχές και τους κλάδους όπου υπάρχουν άλλοι τρόποι παραγωγής υπάρχει μεταφορά πλεονάσματος και ανισόμετρη ανάπτυξη. Ως εκ τούτου, εκτός από την μελέτη κάποιας συγκεκριμένης περίπτωσης, υπάρχει μικρό αναλυτικό ενδιαφέρον για τον εντοπισμό της ανισόμετρης ανάπτυξης ως αποτέλεσμα της παράλληλης ύπαρξης διαφορετικών τρόπων παραγωγής.

Η εμφάνιση αυτών των ειδικών περιπτώσεων υπερβαίνει τα όρια αυτού του κεφαλαίου, αλλά σε σχέση με το θέμα μας, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα. Πρώτον, όπως ισχυρίζεται ο Walker ήδη από το 1978 (p. 29), «η γενίκευση του κεφαλαίου επεκτείνει συνεχώς το βασίλειο του «ενός καπιταλισμού»». Δύο σημαντικά γεγονότα επιτάχυναν αυτή τη διαδικασία στην πρόσφατη ιστορία. Πρώτον, η ανατροπή της Σοβιετικής Ένωσης και των σοσιαλιστικών χωρών στα τέλη της δεκαετίας του 1980 οδήγησαν στην εκ νέου ανάδυση καπιταλιστών και την αποκατάσταση των καπιταλιστικών σχέσεων σε αυτές τις χώρες. Όλα τα δικαιώματα που κερδήθηκαν προηγουμένως από τους εργαζομένους σταδιακά καταργήθηκαν, ενώ στη «Δύση», οι κεφαλαιακές σχέσεις διευρύνθηκαν και βαθύναν. Δεύτερον, η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση του 2008 κατέστρεψε κυρίως τους απλούς εμπορευματοπαραγωγούς. Και τα δύο αυτά γεγονότα προώθησαν σημαντικά το «βασίλειο του «ενός καπιταλισμού»» και μείωσαν το χώρο για διαφορετικούς τρόπους παραγωγής.

Η προσέγγιση ότι η ανισόμετρα ανάπτυξη είναι ένας γενικός νόμος της ιστορικής διαδικασίας, ή ακόμη και «ο πιο γενικός νόμος» της τελευταίας (Trotsky, 1977, p. 27) είναι εξίσου φτωχή για την αναζήτησή μας για το πώς η ανισόμετρα ανάπτυξη αναδύεται και λειτουργεί. Το καταλληλότερο πλαίσιο για να θέσουμε τα ζητήματα της εμφάνισης και της λειτουργίας της ανισόμετρης ανάπτυξης είναι το απλούστερο, το πιο αφηρημένο και όχι το πιο συγκεκριμένο¹. Εξάλλου, ένας γενικός νόμος θα πρέπει να εφαρμόζεται στο απλούστερο πλαίσιο.

Ο Μαρξ εξάλλου κινήθηκε από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο για να αναλύσει τις κατηγορίες της αξίας, του χρήματος, του κεφαλαίου, του κέρδους κ.λπ. Κατά την ανάλυση μιας κατηγορίας, έκανε αφαίρεση από τις συνέπειες άλλων κατηγοριών και, για παράδειγμα, ανέλυσε τον κύκλο εργασιών του κεφαλαίου χωρίς πίστη και με τη γενναία παραδοχή ότι όλο

---

¹ Αυτή είναι ακριβώς η αντίθετη διαδρομή από την υπερπροσδιορισμένη συγκεκριμένη ανάλυση που ακολούθησε ο McIntyre. Ισχυρίζεται ότι «η συνολική ετερογένεια και, ως εκ τούτου, η ανισόμετρα ανάπτυξη των κοινωνικών περιοχών δικαιολογεί την έρευνά μας για κάθε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης χωρίς να αναζητούμε για θεμελιώδεις μονάδες.» (1992, p. 89).

το χρήμα είναι μεταλλικό, αν και αναγνώρισε ότι ο καπιταλισμός δεν θα έφτανε ποτέ στα επίπεδα της εποχής του χωρίς τη δύναμη της πίστης. Το ερώτημα για το αν η καπιταλιστική παραγωγή «στην σημερινή της έκταση θάταν δυνατή χωρίς το πιστωτικό σύστημα (ακόμη και αν αυτό το σύστημα εξετάζεται μόνο από αυτή την άποψη), δηλαδή απλώς και μόνο με τη μεταλλική κυκλοφορία» είναι ανούσιο. «Είναι φανερό πώς δεν θάταν δυνατή. Θα σκόνταφτε μάλλον στα όρια της παραγωγής ευγενών μετάλλων» (Μαρξ, 1979, π. 346). Αντίθετα με τη γενική διαπίστωση ότι αυτή η αφαίρεση αποδυναμώνει το επιχείρημά του, ακόμα και ολόκληρη τη θεωρία του, το ακριβώς αντίθετο ισχύει. Το επιχείρημα γίνεται ισχυρότερο, διότι μπορεί να τονίσει τις αντιφάσεις του κύκλου εργασιών του κεφαλαίου *ακόμη και χωρίς* την επίδραση της πίστης. Το ίδιο ισχύει και όταν ο Μαρξ εξετάζει τον σχηματισμό του ποσοστού κέρδους, δηλαδή υποθέτει ότι η αξία του χρήματος είναι σταθερή σε όλη την επικράτεια και αφήνει εντελώς εκτός εξέτασης τον κύκλο εργασιών (Μαρξ, 1978).

Το παρόν άρθρο αποτελείται από έξι τμήματα, συμπεριλαμβανομένης αυτής της εισαγωγής. Η ανισομετρία στην ανάπτυξη είναι προφανώς μια σχέση. Ως εκ τούτου, το πρώτο βήμα είναι να καθοριστούν οι μονάδες που σχηματίζουν αυτή τη σχέση. Γι' αυτό, η διάκριση του κεφαλαίου ως λειτουργία και ως ιδιοκτησία είναι θεμελιώδους σημασίας και το επόμενο τμήμα επικεντρώνεται σε αυτήν. Στη συνέχεια, η έννοια της ανισομετρίας εξετάζεται στην πιο αφηρημένη μορφή σε συνθήκες γενικευμένης καπιταλιστικής παραγωγής. Στο τέταρτο τμήμα, εξετάζουμε την εξέλιξη της ανισομετρίας προς όλες τις κατευθύνσεις μέχρι το επίπεδο της χώρας-κράτους. Το πέμπτο τμήμα συζητά τον ανταγωνισμό και την ανισόμετρη ανάπτυξη στο ιστορικό πλαίσιο του ιμπεριαλισμού. Το τελευταίο τμήμα αποτελείται από τα συμπεράσματα.

2. Κεφάλαιο ως λειτουργία και κεφάλαιο ως ιδιοκτησία

Το σημείο εκκίνησης είναι προφανώς η μονάδα ανάλυσης. Με άλλα λόγια, το πρώτο ερώτημα που πρέπει να τεθεί είναι: Ποιανού η ανάπτυξη είναι ανισόμετρη, σε σύγκριση με ποιανού; Το ερώτημα εξαρτάται από την έννοια της ανάπτυξης: την ανάπτυξη τίνος και για

ποιον; Από μια άποψη, φαίνεται να υπάρχουν δύο ομάδες πιθανών απαντήσεων. Σύμφωνα με την πρώτη, η μονάδα είναι το άτομο και η ανάπτυξη αναφέρεται στο εισόδημά του. Σύμφωνα με την άλλη, η ανάπτυξη αναφέρεται στη συσσώρευση μιας επιχείρησης, ενός κλάδου και μιας περιοχής, συνήθως μιας εθνικής οικονομίας. Στη βάση αυτής της διάκρισης βρίσκεται η διαφορά του κεφαλαίου ως λειτουργία και του κεφαλαίου ως ιδιοκτησία.

Ο Μαρξ επεσήμανε αυτή τη διάκριση στον τρίτο τόμο του κεφαλαίου (1978), σε πολλές περιπτώσεις και το μέρος αυτό που ακολουθεί βασίζεται σε αυτήν την ανάλυση. Στην απλή περίπτωση, όπου ο καπιταλιστής κατέχει τα χρήματα για να ξεκινήσει ένα κύκλωμα του κεφαλαίου, φαίνεται να δικαιούται και να νομιμοποιείται να εκμεταλλευτεί εργατική δύναμη μέσω της λειτουργίας του κεφαλαίου του, ακριβώς επειδή του ανήκει. Στο πλαίσιο αυτό, η ιδιοκτησία του κεφαλαίου φαίνεται να αποτελεί προϋπόθεση για τη λειτουργία του κεφαλαίου. Η αντίληψη ότι η ιδιοκτησία αποτελεί προϋπόθεση για τη λειτουργία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το γεγονός ότι, στην αρχή του καπιταλισμού, ο καπιταλιστής είναι συνήθως ο διαχειριστής και η εκμετάλλευση εργατικής δύναμης άλλων εμφανίζεται ψευδώς σαν ανταλλαγή ισοδυνάμων (εργασία / κεφάλαιο).

Ωστόσο, η πραγματικότητα είναι αντεστραμμένη. Η λειτουργία του κεφαλαίου επιτρέπει στον καπιταλιστή να εκμεταλλευτεί ξένη (προς τον ίδιο) εργασία και εδραιώνει την ιδιοκτησία του κεφαλαίου. Αυτό γίνεται σαφές μόνο όταν τα τρία – διαχείριση, λειτουργία και ιδιοκτησία – διαχωρίζονται². Αυτό γίνεται σταδιακά και ολοκληρώνεται με την μετοχική (ανώνυμη) εταιρεία και την ισχυρή παρουσία του τοκοφόρου κεφαλαίου. Γίνεται ξανά πολύ ασαφές και θολό με το χρηματιστικό κεφάλαιο. Αυτό το επιχείρημα μας οδηγεί στο να

---

² Μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι η διεύθυνση ως διαδικασία αποτελεί μέρος της λειτουργίας του κεφαλαίου και αυτό είναι σίγουρα αληθές. Ο διαχωρισμός είναι ουσιαστικός όταν εξετάζουμε τη διεύθυνση ως προσωποποίηση, δηλαδή τον διευθυντή. Σε αυτή την περίπτωση, ο κεφαλαιοκράτης δεν είναι ούτε ο τυπικός κεφαλαιοκράτης του χρήματος (τραπεζίτης), ούτε ο διευθυντής, αλλά απλά ο απαλλοτριωτής του κέρδους, ως ιδιοκτήτης του χρήματος.

εστιάσουμε, ή τουλάχιστον να ξεκινήσουμε από τη λειτουργία του κεφαλαίου και, ως εκ τούτου, χρειάζεται περισσότερη επεξεργασία.

Ο Μαρξ ξεκινά με την παρατήρηση ότι, όσο το κεφάλαιο λειτουργεί, «ανήκει στο προτσές της αναπαραγωγής, είναι δεμένο σε αυτό» (Μαρξ, 1978, p. 468). Ανεξάρτητα από το αν το κεφάλαιο ανήκει στον επιχειρηματία ή είναι δανεισμένο από την τράπεζα (καπιταλιστής του χρήματος), το λειτουργούν κεφάλαιο δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί με οποιονδήποτε άλλο τρόπο. Ομοίως, ο καπιταλιστής του χρήματος είναι υποχρεωμένος να δανείζει μόνιμα το χρήμα του, έτσι ώστε να μετατρέπεται σε παραγωγικό κεφάλαιο, και ως εκ τούτου να το αποχωρίζεται, εάν επιθυμεί να διεκδικήσει ένα μερίδιο των κερδών που θα προκύψουν από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, δηλαδή από την ιδιότητα αυτοαξιοποίησης του λειτουργούντος κεφαλαίου. Προκύπτει λοιπόν ότι, οι σχέσεις ιδιοκτησίας καθορίζουν τις απαιτήσεις επί της υπεραξίας και βασίζονται στη διάκριση μεταξύ κέρδους και τόκου· δεν καθορίζουν τη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας. Με άλλα λόγια, και από την άποψη αυτού του άρθρου, η ιδιοκτησία του κεφαλαίου διατηρείται μόνο μέσω της διαρκούς λειτουργίας του κεφαλαίου.

«Στο προτσές της αναπαραγωγής, ο ενεργός κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει απέναντι στους μισθωτούς εργάτες το κεφάλαιο σαν ξένη ιδιοκτησία, ο δε κεφαλαιοκράτης του χρήματος, αντιπροσωπευόμενος από τον ενεργό κεφαλαιοκράτη, συμμετέχει στην εκμετάλλευση της εργασίας. Ότι ο ενεργός κεφαλαιοκράτης μόνο σαν εκπρόσωπος των μέσων παραγωγής απέναντι στους εργάτες μπορεί να ασκεί τη λειτουργία του, να βάζει τους εργάτες να εργάζονται γι' αυτόν ή να βάζει τα μέσα παραγωγής να λειτουργούν σαν κεφάλαιο, αυτό λησμονείται μπρος στην αντίθεση της λειτουργίας του κεφαλαίου στο προτσές της αναπαραγωγής με την απλή ιδιοκτησία του κεφαλαίου έξω από το προτσές της αναπαραγωγής.» (Μαρξ, 1978, p. 480)

Αντίθετα, αν ο τόκος εμφανίζεται ως η αμοιβή για την ιδιοκτησία (ή κυριότητα) του κεφαλαίου, τότε το κέρδος της επιχείρησης εμφανίζεται ως *αποτέλεσμα* της εργασιακής διαδικασίας και όχι ως ειδικός κοινωνικός προσδιορισμός στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια, ο βιομηχανικός κεφαλαιοκράτης «εμφανίζεται όχι σαν λειτουργούν κεφάλαιο, αλλά σαν το πρόσωπο που λειτουργεί ακόμα και ερήμην του κεφαλαίου, σαν απλός φορέας του προτσές εργασίας γενικά, σαν εργάτης, και μάλιστα σαν μισθωτός εργάτης». (Μαρξ, 1978, p. 482) Αυτή η μεταμφίεση επιδεινώνεται από την ταυτοποίηση του βιομήχανου καπιταλιστή με τον διευθυντή της παραγωγικής διαδικασίας. Αλλά η ταυτότητα αυτή δεν είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να απαλλοτριώσει ο καπιταλιστής υπεραξία και μόλις το επιτρέψουν οι δουλειές, προσλαμβάνεται ένας επόπτης / διευθυντής. Όπως ο κεφαλαιοκράτης μπορεί να διεκδικήσει τόκο από τα χρήματα που δανείζει, αν και δεν ανακατεύεται με την παραγωγική διαδικασία, έτσι κι ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης μπορεί να συλλέξει το κέρδος της επιχείρησης αν και δεν ανακατεύεται με την παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, και οι δύο αναπαράγονται στην κοινωνική τους θέση του κεφαλαιοκράτη του χρήματος και του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη μόνο λόγω της αναπαραγωγής του κεφαλαίου μέσω της παραγωγικής διαδικασίας.

Ο σχηματισμός μετοχικών (ανώνυμων) εταιρειών ολοκληρώνει τον διαχωρισμό της ιδιοκτησίας με τη λειτουργία του κεφαλαίου. Και τα τρία χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τις μετοχικές εταιρείες είναι σχετικά με το θέμα μας. Πρώτον, η κλίμακα της παραγωγής εκτοξεύεται, ενώ οι επιχειρήσεις που είχαν προηγουμένως αναληφθεί από την κυβέρνηση γίνονται πλέον κοινωνικές. Δεύτερον, το κεφάλαιο «παίρνει εδώ άμεσα τη μορφή κοινωνικού κεφαλαίου (κεφαλαίου άμεσα συνεταιρισμένων ατόμων) σε αντίθεση προς το ατομικό κεφάλαιο, και οι επιχειρήσεις του εμφανίζονται σαν εταιρικές επιχειρήσεις σε αντίθεση προς τις ατομικές επιχειρήσεις. Πρόκειται για την κατάργηση του κεφαλαίου σαν ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα πλαίσια του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.» Τρίτον,

υπάρχουν τώρα δύο πρόσωπα, ο κεφαλαιοκράτης του χρήματος με την προκάλυψη του μετόχου και ο διευθυντής που επιβλέπει το κεφάλαιο του πρώτου³. Τα μερίσματα περιλαμβάνουν το συνολικό κέρδος, δηλαδή τόσο τον τόκο όσο και το κέρδος της επιχείρησης, και εμφανίζονται «σαν απλή αμοιβή της ιδιοκτησίας του κεφαλαίου, που τώρα χωρίζεται πέρα για πέρα από τη λειτουργία στο πραγματικό προτσές αναπαραγωγής, όπως η λειτουργία αυτή, στο πρόσωπο του διευθυντή, χωρίζεται από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου. [...] Στις μετοχικές εταιρείες, η λειτουργία είναι χωρισμένη από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου, επομένως και η εργασία είναι εντελώς χωρισμένη από την ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και στην υπερεργασία». (Μαρξ, 1978, pp. 550–551)

Όλη η εξέλιξη που έλαβε χώρα τον 20^ο αιώνα, με την εμφάνιση του χρηματιστικού κεφαλαίου και την επακόλουθη κοσμοθεωρία ότι το «κεφάλαιο ως ιδιοκτησία» έχει διαποτίσει το «κεφάλαιο ως λειτουργία» (Chesnais, 2016) δεν ακυρώνει την θεμελιώδη διάκριση μεταξύ των δύο. Επιπλέον, παραμένει ακριβές ότι το κοινωνικό κεφάλαιο ως ιδιοκτησία διατηρείται μόνο μέσω της λειτουργίας του κοινωνικού κεφαλαίου. Η πραγματική ανάπτυξη του τελευταίου είναι καθοριστική για την ανάπτυξη του πρώτου και όχι αντιστρόφως. Αυτό δεν αποκλείει την περίπτωση όπου, για το ατομικό κεφάλαιο, το αντίθετο μπορεί επίσης να ισχύει, δεδομένου ότι οι νόμοι κίνησης του κεφαλαίου ως ιδιοκτησία μπορεί να έχουν καθοριστική σημασία για την πραγματική ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου λειτουργούντος κεφαλαίου υπέρ ή κατά της ανάπτυξης ενός άλλου λειτουργούντος κεφαλαίου. Αυτό συμβαίνει επειδή οι συνθήκες απαλλοτρίωσης υπεραξίας είναι καλύτερες στη μία περίπτωση σε αντίθεση με την άλλη, αποδεικνύοντας μόνο τον κεντρικό ρόλο του λειτουργούντος κεφαλαίου στις αποφάσεις των κεφαλαιοκρατών του χρήματος.

Η ανάλυση ξεκινά από την ατομική επιχείρηση από το πρίσμα της συσσώρευσής της, κάνοντας αφαίρεση από τη σχέση ιδιοκτησίας που την καθορίζει ταυτόχρονα. Υπό αυτή την

---

³ Ο Chesnais αναφέρει αυτό το σημείο στην ανάλυσή του για την χρηματιστικοποίηση (Chesnais, 2016).

έννοια, δεν εξετάζουμε την επιχείρηση, στην οικονομική ή νομική της μορφή, αλλά τα «ατομικά κεφάλαια που λειτουργούν σαν αυτοτελή κεφάλαια» (Μαρξ, 1979, p. 424). «Είναι σημαντικό να γίνει διάκριση μεταξύ του αριθμού των κεφαλαίων (δηλ. του αριθμού των εγκαταστάσεων που βρίσκονται σε λειτουργία) και του αριθμού των επιχειρήσεων (Harrod 1952, 144). Η συνολική παραγωγική δυναμικότητα σε μια βιομηχανία εξαρτάται από τον αριθμό των κεφαλαίων, έναν αριθμό που μπορεί να μεταβληθεί μέσω αλλαγών στο μέγεθος των υπάρχουσών επιχειρήσεων ή μέσω αλλαγών στον αριθμό των επιχειρήσεων. Το σημαντικό σημείο είναι ότι οι ευκαιρίες για κέρδος όχι μόνο παρακινούν νέες επιχειρήσεις να εισέλθουν σε μια βιομηχανία, αλλά επίσης παρακινούν τις υφιστάμενες επιχειρήσεις να επεκτείνουν το κεφάλαιό τους. Η διάκριση μεταξύ επιχειρήσεων και κεφαλαίων είναι σημαντική, διότι οι επιχειρήσεις καθορίζουν τις τιμές, αλλά οι συνθήκες λειτουργίας των κεφαλαίων καθορίζουν τα κόστη.» (Shaikh, 2016, p. 262)

Συνεπώς, τα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή αυτού του τμήματος αναπροσαρμόζονται τώρα ανάλογα. Εξετάζουμε την ανισόμετρη συσσώρευση μεταξύ μονάδων λειτουργούντος κεφαλαίου. Το τελευταίο είναι τυπικά οργανωμένο σαν μια πυραμίδα που ορθώνεται από το βασικό επίπεδο της επιχείρησης στον κλάδο και την εθνική οικονομία. Με αυτή την έννοια, φτάνουμε στην παρατήρηση του Λένιν (2009, p. 72) ότι «η ανισομετρία και ο αλματικός χαρακτήρας της ανάπτυξης των διαφόρων επιχειρήσεων, των διαφόρων κλάδων της βιομηχανίας, των διαφόρων χωρών είναι αναπόφευκτα στις συνθήκες του καπιταλισμού». Η φύση αυτού του αναπόφευκτου θα διερευνηθεί περαιτέρω στα ακόλουθα τμήματα αυτού του άρθρου.

3. Η πηγή της ανισομετρίας

Ο καπιταλισμός διαμεσολαβείται από τον ανταγωνισμό που λαμβάνει χώρα πάνω στην παραγωγή, την απαλλοτρίωση και τη διανομή της υπεραξίας (Semmler, 1982; Shaikh, 1978, 1980a, 1980b). Ο ανταγωνισμός μεταξύ των μονάδων κεφαλαίου στον ίδιο κλάδο οδηγεί στον

σηματισμό μιας ενιαίας τιμής για ένα ομοιογενές προϊόν. Η τιμή αυτή ρυθμίζεται από τον μέσο κοινωνικά αναγκαίο (άμεσο και έμμεσο) χρόνο εργασίας για την παραγωγή του εμπορεύματος⁴. Σ' αυτό το πλαίσιο, τα ρυθμιστικά κεφάλαια είναι εκείνα που παράγουν με τις μέσες, γενικευμένες συνθήκες παραγωγής. Μονάδες με αποδοτικότητα υψηλότερη από τη μέση, σε έναν συγκεκριμένο κλάδο, καρπώνονται υπερκέρδη για μια περίοδο. Ακριβώς αυτά τα υπερκέρδη είναι το περιεχόμενο της ανισόμετρης συσσώρευσης και, ως εκ τούτου, της ανισόμετρης ανάπτυξης μεταξύ μονάδων του κεφαλαίου που παράγουν το ίδιο εμπόρευμα στην ίδια αγορά.

Στο προαναφερόμενο πλαίσιο, δεν είναι καθόλου γενναίο να υποθέσουμε ότι οι εξεταζόμενες μονάδες αντιμετωπίζουν την ίδια εργάσιμη ημέρα, την ίδια εντατικότητα της εργασίας και την ίδια επιδεξιότητα του εργατικού δυναμικού. Το ίδιο δεν ισχύει για τη σύνθεση του κεφαλαίου. Ο Μαρξ κατανοεί τη σύνθεση του κεφαλαίου με διττό τρόπο και ως εκ τούτου καταλήγει με δύο έννοιες, την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Η πρώτη ορίζεται από τη σχέση μεταξύ της μάζας των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιούνται, αφενός, και της μάζας του εργατικού δυναμικού που είναι αναγκαία για την απασχόλησή τους, αφετέρου. Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου δεν καθορίζεται μόνο από την αναλογία στην οποία το κεφάλαιο διαιρείται σε σταθερό κεφάλαιο ή αξία των μέσων παραγωγής, και σε μεταβλητό κεφάλαιο ή αξία της εργατικής δύναμης, που ισούται με το συνολικό κονδύλι των μισθών· αντικατοπτρίζει επίσης την τεχνική σύνθεση και τις αλλαγές της τελευταίας. Αναμφισβήτητα, οι δύο αποτυπώσεις της σύνθεσης του κεφαλαίου συσχετίζονται αυστηρά.

Ο Μαρξ παρατηρεί ότι «τα πολυάριθμα ατομικά κεφάλαια, τα τοποθετημένα σε έναν ορισμένο κλάδο παραγωγής διαφέρουν λίγο-πολύ τόνα από τ' άλλο στη σύνθεσή τους.»

---

⁴ Οι άμεσες τιμές είναι τιμές σε χρηματικούς όρους και είναι άμεσα ανάλογες με τις τιμές (Shaikh, 1979).

(Μαρξ, 2002, p. 634) Αυτές οι διαφορές και, κυρίως, οι πηγές τους θα εξεταστούν αναλυτικότερα παρακάτω.

Στην παραγωγή, η ενδοκαπιταλιστική πάλη και η συνεχής πάλη του κεφαλαίου εναντίον της εργασίας οδηγεί τις επιχειρήσεις σε τεχνική αλλαγή εξοικονόμησης κόστους. Αυτή η τεχνική καινοτομία είναι το αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων έρευνας και ανάπτυξης (R&D). Ο Μαρξ (1978, 1979, 2002) υπέδειξε ότι οι καινοτομίες τείνουν να αυξάνουν το σταθερό κεφάλαιο σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή την τεχνική και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου όπως ορίζεται παραπάνω. Αυξήσεις της σύνθεσης του κεφαλαίου σε όρους έντασης τεχνολογίας, δηλαδή αυξήσεις στην τοποθέτηση των μέσων παραγωγής που συνδυάζονται με ζωντανή εργασία ορισμένων ιδιοτήτων, διαμορφώνουν και αυξάνουν ανάλογα την παραγωγικότητα στη δοσμένη μονάδα. Με τη σειρά της, η διαφορά στην αποδοτικότητα, δηλαδή η διαφορά στην παραγωγικότητα, οδηγεί σε υπερκέρδη και αποτελεί τη βάση για ανισόμετρη ανάπτυξη, ακόμα και αν το ποσοστό συσσώρευσης των δύο μονάδων είναι το ίδιο, τουλάχιστον αρχικά. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι, η βάση της ανισόμετρης ανάπτυξης μεταξύ δύο μονάδων είναι η αντίστοιχη διαφορά στη σύνθεση του κεφαλαίου.

Γιατί τότε προκύπτει αυτή η διαφορά στη σύνθεση του κεφαλαίου; Η γενική αναφορά στην ταξική πάλη μεταξύ των καπιταλιστών και μεταξύ των καπιταλιστών και των εργατών πρέπει να εξειδικευτεί περαιτέρω. Υποθέτοντας διαφορετική σύνθεση του κεφαλαίου, ουσιαστικά υποθέτουμε αυτό που πρέπει να αποδείξουμε. Εκτός αυτού, η σύνθεση του κεφαλαίου είναι μια σχέση και η διαφορά μπορεί να οφείλεται στο απόλυτο μέγεθος, ή να προέρχεται από κάποιον πόλο, ή και από τους δύο πόλους της σχέσης. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα είναι να δείξουμε υπό ποιες συνθήκες και μέσω τίνος μηχανισμού δύο μονάδες θα καταλήξουν με διαφορετική σύνθεση κεφαλαίου, ακόμη και αν άρχισαν με την ίδια.

Ο πιο άμεσος μηχανισμός για την αύξηση της σύνθεσης του κεφαλαίου είναι η μείωση των μισθών ή η εντατικοποίηση της διαδικασίας εργασίας χωρίς καμία αλλαγή στο σταθερό κεφάλαιο. Το σύνολο των μισθών μειώνεται, στην πρώτη περίπτωση, επειδή ο μισθός ανά εργάτη μειώνεται· στην δεύτερη περίπτωση, επειδή ο αριθμός των εργατών μειώνεται. Αυτός είναι ένας αέναος στόχος της αστικής τάξης, ακριβώς επειδή έχει άμεσες (θετικές) επιπτώσεις στα κέρδη. Ωστόσο, υπάρχουν δύο όρια σ' αυτήν την διαδικασία ανισόμετρης ανάπτυξης. Πρώτον, το όριο μείωσης του αριθμού των εργατών δίνεται από το σταθερό κεφάλαιο και είναι γενικά άκαμπτο. Πέρα από ένα ορισμένο σημείο, αυτή η περικοπή μπορεί να οδηγήσει σε μείωση της παραγωγικότητας ή μπορεί ακόμη και να οδηγήσει στην παύση της παραγωγής. Επιπλέον, είναι δύσκολο για μια μονάδα να επιτύχει μια τέτοια επίθεση χωρίς η άλλη να είναι σε θέση να ακολουθήσει κατά πόδας, ειδικά αν υποθέσουμε ότι οι δύο μονάδες βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Τέλος, η αντίθετη διαδικασία, δηλαδή η αύξηση των μισθών ή η νίκη στο αίτημα για μείωση της έντασης της εργασίας μέσω της απασχόλησης περισσότερων εργαζομένων, είναι επίσης δυνατόν να συμβεί σε μία μονάδα, τουλάχιστον για μια περίοδο πριν να επεκταθεί και στον υπόλοιπο κλάδο ή να παρθεί πίσω. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η περικοπή του κονδυλίου των μισθών είναι η νούμερο ένα επιλογή για κάθε μονάδα ώστε να αποκτήσει συγκριτικό πλεονέκτημα και να συσσωρεύει ταχύτερα από τους ανταγωνιστές της.

Ο δεύτερος μηχανισμός είναι η ανανέωση του πάγιου κεφαλαίου. Η αξία του πάγιου κεφαλαίου επιστρέφει στον κεφαλαιοκράτη σταδιακά, βαθμιαία, στο βαθμό που το πάγιο κεφάλαιο απαξιώνεται, φθείρεται σε αξιακούς όρους ή, με άλλα λόγια, περνά την αξία του στο νέο εμπόρευμα. Μέχρι να έχει επιστρέψει πλήρως σε αξία και να έχει χάσει την ικανότητά του να λειτουργεί στην παραγωγή, η τεχνολογία μπορεί να έχει αλλάξει. Αυτό ισχύει περισσότερο για το πάγιο κεφάλαιο μακράς διάρκειας ζωής, όπως για παράδειγμα τα καράβια, και για το πάγιο κεφάλαιο υψηλής τεχνολογίας, όπως οι υπολογιστές. Στο πρώτο παράδειγμα, υπάρχει αρκετός χρόνος για την αλλαγή της τεχνολογίας, ενώ στο δεύτερο, η τεχνολογία αλλάζει πολύ

γρήγορα. Όταν η τεχνολογία αλλάζει, ο κεφαλαιοκράτης έχει κίνητρο να ανανεώσει το πάγιο κεφάλαιο, αλλά αυτό εξαρτάται από τη φάση της ζωής του πάγιου κεφαλαίου στην παραγωγή. Ιδανικά, ο κεφαλαιοκράτης θα ήθελε οι δύο περιπτώσεις να συμπίπτουν, δηλαδή το πάγιο κεφάλαιο να λήγει (σε είδος και σε όρους αξίας) όταν αλλάζει η τεχνολογία, αλλά αυτό είναι αδύνατο να ισχύσει για όλους. Αυτό το πρόβλημα είναι γνωστό στη Μαρξιστική βιβλιογραφία ως «ηθική φθορά του κεφαλαίου». Με τα λόγια του Μαρξ (2002, p. 420):

«Δίπλα όμως στην υλική φθορά η μηχανή υπόκειται και σε μια, σα να λέμε, ηθική φθορά. Χάνει ανταλλακτική αξία, στο βαθμό που μπορούν είτε να παράγονται πιο φθηνά μηχανές της ίδιας κατασκευής, είτε να εμφανίζονται δίπλα της καλύτερες μηχανές που τη συναγωνίζονται. Και στις δύο περιπτώσεις, όσο νεαρή και γεμάτη ζωή κι αν είναι η μηχανή, η αξία της δεν καθορίζεται πια από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας που είναι πραγματικά αντικειμενοποιημένος σε αυτήν, αλλά από τον χρόνο που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της ή για την αναπαραγωγή της καλύτερης μηχανής. Γι' αυτό λίγο-πολύ χάνει σε αξία. Όσο μικρότερη είναι η χρονική περίοδος που αναπαράγεται η συνολική της αξία, τόσο μικρότερος είναι ο κίνδυνος της ηθικής φθοράς, και όσο πιο μεγάλη είναι η εργάσιμη ημέρα, τόσο πιο σύντομη είναι η περίοδος αυτή. Όταν οι μηχανές εισάγονται για πρώτη φορά σ' έναν οποιονδήποτε κλάδο παραγωγής, ακολουθούν η μια πάνω στην άλλη οι νέες μέθοδοι για τη φθηνότερή της αναπαραγωγή και οι νέες τελειοποιήσεις, που δεν αφορούν μόνο ξεχωριστά κομμάτια ή ξεχωριστές συσκευές, αλλά όλη την κατασκευή της.»

Ο Weeks αποδίδει επίσης μεγάλη σημασία σε αυτή τη διαδικασία, χωρίς να αναφέρεται στον Μαρξ ή να παραπέμπει στον όρο. Ωστόσο, κάνει ένα βήμα παραπέρα ισχυριζόμενος ότι η ηθική φθορά είναι ένα κίνητρο για την καθυστέρηση των καινοτομιών. Ο Weeks εξετάζει την ηθική φθορά στα πλαίσια της ανισόμετρης ανάπτυξης και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η καθυστέρηση στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών, δηλαδή η καθυστέρηση στην αύξηση της

οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, αποτελεί πηγή ανισομετρίας. Η ορολογία του είναι διαφορετική και ως εκ τούτου αξίζει να παρατεθεί εκτεταμένο απόσπασμα από το κείμενό του.

«Σε μια καπιταλιστική κοινωνία, η τεχνική αλλαγή δημιουργεί τη δυνατότητα για διακυμάνσεις στα μοναδιαία κόστη εντός των τομέων. Ανά πάσα στιγμή στο χρόνο, οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις λειτουργούν με μηχανήματα και εγκαταστάσεις των οποίων η συνολική αξία (κεφαλαιακή αξία) δεν έχει ανακτηθεί μέσω της παραγωγής και των πωλήσεων. Εάν οι καπιταλιστές απέρριπταν ως άχρηστες τις υπάρχουσες τεχνικές και τις αντικαταστούσαν με πιο αποτελεσματικές όταν πρωτοεμφανιζόντουσαν οι τελευταίες, τα περισσότερα κεφάλαια θα υφίσταντο ζημιές. Οι καπιταλιστές σε μια βιομηχανία θα καθυστερήσουν, αν είναι δυνατόν, να εισαγάγουν νέο εξοπλισμό, για να επιτύχουν το βέλτιστο συμβιβασμό ανάμεσα στα τρέχοντα λειτουργικά κόστη και τις απώλειες σε κεφαλαιακή αξία. Το πρόβλημα δεν χρειάζεται να είναι η έλλειψη γνώσης ανώτερων τεχνικών, ούτε ότι τα κεφάλαια στερούνται τη χρηματοδότηση για να τις αποκτήσουν, αν και για ορισμένα κεφάλαια, το ένα ή και τα δύο μπορεί να είναι αληθή. Το πρόβλημα είναι πιο θεμελιώδες, περιλαμβάνοντας μια αντίφαση μεταξύ των δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Από τη μία πλευρά, η τεχνική αλλαγή προσφέρει αποτελεσματικότερες μεθόδους παραγωγής εμπορευμάτων. Αλλά, οι τεχνικές κυβερνούνται από καπιταλιστικό ορθολογισμό, και η χρήση ή η μη χρήση τους υποκινείται από το κίνητρο για κέρδος. Μέχρι να ικανοποιηθούν οι κοινωνικές σχέσεις του κεφαλαίου, ο νόμος της ατομικής κερδοφορίας καθυστερεί τις καινοτομίες.

Η καθυστέρηση στην εισαγωγή καινοτομιών από ορισμένους καπιταλιστές οδηγεί σε μια ανισόμετρη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μέσα σε μια βιομηχανία. Στο επίπεδο των εμφανίσεων, ο ανταγωνισμός προάγει την αρμονία και την ισορροπία, μια τάση για μια κοινή τιμή μεταξύ των παραγωγών ενός παρόμοιου προϊόντος. Κάτω από αυτή την εμφάνιση η ανισόμετρη ανάπτυξη κυβερνά, με τις επιχειρήσεις να κερδίζουν διαφορετικά ποσοστά

κέρδους λόγω διαφορετικών τεχνικών παραγωγής. Εάν έρθει μια συστημική κρίση του καπιταλισμού, η οποία παίρνει τη μορφή μιας πτώσης στη ζήτηση της βιομηχανίας, οι παραγωγοί με υψηλότερο κόστος θα γίνουν μη βιώσιμοι. Μια συστημική κρίση μπορεί να προκαλέσει ένα κύμα χρεοκοπιών σε όλες τις βιομηχανίες, και είναι το όχημα με το οποίο μειώνεται η ανισόμετρη ανάπτυξη. Ελλείψει μιας συστηματικής κρίσης συνολικής ζήτησης, μια βιομηχανία μπορεί να διαταραχθεί μέσω της εισβολής ενός νέου παραγωγού, ο οποίος έρχεται οπλισμένος με πιο προηγμένες τεχνικές και χωρίς παρωχημένο κεφάλαιο του οποίου η αξία χρειάζεται ανάκτηση. Η εισαγωγή νέου κεφαλαίου σε μια βιομηχανία δεν περιλαμβάνει τη διαδικασία εξισορρόπησης, αλλά είναι το όχημα για να τιμωρηθούν οι παραγωγοί υψηλού κόστους επειδή καθυστέρησαν την τεχνική αλλαγή.» (Weeks, 1999, p. 8)

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η ηλικία του πάγιου κεφαλαίου είναι σε τελική ανάλυση η χαρακτηριστική για το θέμα μας ιδιότητα της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου· διαφορές στην ηλικία οδηγούν τελικά σε δυνητική ή πραγματική ανισόμετρη ανάπτυξη μεταξύ μονάδων με την ίδια αρχικά σύνθεση. Η απαξίωση του πάγιου κεφαλαίου που οφείλεται στην ηθική φθορά αλλάζει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, αν και αφήνει αμετάβλητη την τεχνική σύνθεση και ασκεί πίεση στη μονάδα να αντικαταστήσει το πάγιο κεφάλαιό της νωρίτερα από το προβλεπόμενο. Ωστόσο, αυτό δεν είναι πάντοτε ζήτημα επιλογής, δεδομένου ότι η αντικατάσταση του πάγιου κεφαλαίου χρηματοδοτείται από τη σταδιακή επιστροφή της αξίας του εν λόγω κεφαλαίου. Ένα ζήτημα επιπέδου μεγέθους προκύπτει αμέσως.

Εξάλλου, οι μονάδες που συγκρίνονται μπορεί να έχουν την ίδια σύνθεση, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έχουν το ίδιο μέγεθος. Αυτό θα είχε λίγη σημασία για το θέμα μας, τουλάχιστον στο επίπεδο αφαίρεσης που το εξετάζουμε, εάν το πάγιο κεφάλαιο είχε τις ιδιότητες της διαιρεσιμότητας και της διαχείρισης που το υπόλοιπο σταθερό κεφάλαιο γενικά έχει. Αντιθέτως, το πάγιο κεφάλαιο έχει συνήθως ένα ελάχιστο μέγεθος και μια μέγιστη δυναμικότητα. Αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία συσσώρευσης είναι διακριτή και όχι συνεχής

για το μέρος του παγίου κεφαλαίου· κατά συνέπεια, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αλλάζει όχι συνεχώς, αλλά σε βήματα. Το αν τα βήματα είναι μεγαλύτερα ή μικρότερα εξαρτάται από τον κλάδο της βιομηχανίας, αλλά δεδομένου ότι για την ώρα αντιμετωπίζουμε μονάδες που παράγουν το ίδιο εμπόρευμα, αυτό σημαίνει ότι, μεγάλα ή μικρά, θα είναι τα ίδια. Επιπλέον, η ελάχιστη ποσότητα επένδυσης που είναι κάθε φορά αναγκαία γενικά αυξάνεται παράλληλα με την ανάπτυξη του καπιταλισμού.

Από αυτό το αναπόφευκτο χαρακτηριστικό της παραγωγής ξεπηδά η ανισομετρία. Εάν οι μονάδες διαφέρουν αρκετά σε μέγεθος και η νέα τεχνολογία κάνει το πάγιο κεφάλαιο παρωχημένο, ακόμη και αν η ηλικία και στις δύο περιπτώσεις ήταν η ίδια, και ως εκ τούτου η απόσβεση ήταν η ίδια, οι επιλογές θα ήταν διαφορετικές. Ας υποθέσουμε ότι η μία μονάδα είναι διπλάσια της άλλης από όλες τις απόψεις και ως εκ τούτου έχει πάγιο κεφάλαιο με τη διπλάσια αξία και δυναμικότητα, δηλαδή ας υποθέσουμε ότι η μία έχει δύο φορές το πάγιο κεφάλαιο της άλλης. Ας υποθέσουμε ακόμα ότι η νέα μηχανή έχει διπλάσια δυναμικότητα από την παλιά. Εάν και οι δύο μονάδες επρόκειτο να αντικαταστήσουν το πάγιο κεφάλαιό τους, η οργανική σύνθεση δεν θα ήταν πια η ίδια, πιθανώς προς όφελος του μεγαλύτερου, αν και αυτό εξαρτάται από την εργασία που απελευθερώνεται από την εγκατάσταση της νέας μηχανής και την αξία της νέας μηχανής σε σύγκριση με την παλιά.

Επιπλέον, στο παραπάνω παράδειγμα, η μεγαλύτερη μονάδα είναι ευκολότερο να προσαρμόσει τη νέα τεχνολογία, επειδή πρέπει απλά να ελευθερώσει εργατική δύναμη, ενώ η μικρή μονάδα πρέπει να αυξήσει τον κύκλο εργασιών της και πιθανώς να προσλάβει εργατική δύναμη. Ωστόσο, η αύξηση του κύκλου εργασιών δεν εξαρτάται αποκλειστικά από την απόφαση της μονάδας και η πρόσληψη εργατικού δυναμικού μπορεί να προκαλέσει μεγαλύτερο (σχετικό) κόστος, ενώ η απελευθέρωση της εργατικής δύναμης μπορεί ακόμη και να πιέσει τους τρέχοντες μισθούς και να αυξήσει την οργανική σύνθεση ακόμα περισσότερο. Εάν – και για τον χρόνο που – ο κύκλος εργασιών δεν ακολουθεί την αύξηση της παραγωγικής

δυναμικότητας, το νέο πάγιο κεφάλαιο στη μικρή μονάδα υποαπασχολείται και ο χρόνος για την επιστροφή της αξίας του παρατείνεται. Το έδαφος έχει στρωθεί για περαιτέρω ανισομετρία και, λαμβάνοντας αυτό υπόψη, η μικρή μονάδα καθυστερεί ανάλογα την εφαρμογή της νέας τεχνικής. Σε αυτή την περίπτωση, η μεγάλη μονάδα εισάγει ταχύτερα τη νέα τεχνική παραγωγής και εξάγει υπερκέρδη.

Ο Μαρξ (2002, p. 649) υπαινίχθηκε μόνο την ανωτέρω διαδικασία στην εισαγωγή του στο μονοπώλιο και στο χρηματιστικό κεφάλαιο. Σημείωσε ότι «[η] πάλη του συναγωνισμού διεξάγεται με το φθίναιμα των εμπορευμάτων. Η φθίνια των εμπορευμάτων εξαρτιέται, *ceteris paribus* [...], από την παραγωγικότητα της εργασίας, και η παραγωγικότητα της εργασίας εξαρτιέται από την κλίμακα της παραγωγής. Γι' αυτό, τα μεγάλα κεφάλαια νικούν τα μικρά. Ας θυμηθούμε ακόμα πως με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αυξάνει το ελάχιστο μέγεθος του ατομικού κεφαλαίου, που απαιτείται για να διεξαχθεί κάτω από κανονικούς όρους μια επιχείρηση. Γι' αυτό τα μικρότερα κεφάλαια ωθούνται προς σφαίρες παραγωγής που η μεγάλη βιομηχανία της έχει κατακτήσει μόνο σποραδικά ή ατελώς. Εδώ η μανία του συναγωνισμού είναι απευθείας ανάλογη προς τον αριθμό και αντιστρόφως ανάλογη με το μέγεθος των ανταγωνιζόμενων κεφαλαίων. Τελειώνει πάντα με τον αφανισμό πολλών μικρών κεφαλαιοκρατών, που τα κεφάλαιά τους εν μέρει περνάνε στα χέρια του νικητή και εν μέρει αφανίζονται.»

Στο πλαίσιο του ιδίου κλάδου, οι μονάδες κεφαλαίου που ανταγωνίζονται συνεχώς για υπερκέρδη μπορεί να έχουν παρόμοια δομή και σύνθεση κεφαλαίου και, ως εκ τούτου, η ανισομετρία προκύπτει ως αποτέλεσμα μεταβολών του μεταβλητού κεφαλαίου ή του πάγιου μέρους του σταθερού κεφαλαίου. Για τις πρώτες (μεταβολές), υπογραμμίστηκε η επίδραση της εντατικοποίησης (λιγότερες εργατοώρες για την ίδια εργασιακή διαδικασία) και των περικοπών των μισθών· ενώ για τις τελευταίες επικεντρωθήκαμε στην ηθική φθορά, την ηλικία και, τέλος, το μέγεθος του πάγιου κεφαλαίου. Είναι καιρός να στραφούμε στην αναπαραγωγή

του κοινωνικού κεφαλαίου και να διερευνήσουμε περαιτέρω την εμφάνιση της ανισομετρίας. Έχουμε τώρα πολλούς κλάδους και διάφορους βαθμούς ελευθερίας κίνησης κεφαλαίων μεταξύ τους. Αλλά πριν από αυτό, η διάσταση του χώρου γίνεται τόσο σημαντική όσο αυτή του χρόνου. Τα επόμενα μέρη αντιμετωπίζουν την εξάπλωση της ανισομετρίας από το απλό σχήμα δύο μονάδων στην παγκόσμια αγορά.

4. Το ξεδίπλωμα της ανισομετρίας

Ο καπιταλισμός είναι ένας τρόπος παραγωγής που δημιουργεί συνεχώς και αυθόρμητα διαφορές στην ανταγωνιστικότητα και ανισόμετρη ανάπτυξη μεταξύ των λειτουργούντων κεφαλαίων, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα. Αυτές οι διαφορές αποτελούν τη βάση για την ανισόμετρη ανάπτυξη των κλάδων, των περιφερειών και των εθνικών κρατών, μέσω της ανακατανομής της νέας αξίας και της απώλειας μέρους του πλεονάσματος προς τα ανταγωνιστικότερα κεφάλαια. Αυτό που διακυβεύεται εδώ είναι να δείξουμε πώς εξαπλώνεται η ανισομετρία. Η κινητήρια δύναμη είναι και πάλι ο ανταγωνισμός που οδηγεί και διογκώνει τις υφιστάμενες διαφορές στη διάρθρωση του κεφαλαίου σε ένα κλάδο ή στις υποδομές μιας περιοχής. Αυτό είναι εφικτό μόνο εάν επιτρέπεται (σε κάποιο βαθμό) η ελεύθερη κυκλοφορία του κεφαλαίου μεταξύ κλάδων και μεταξύ διαφορετικών περιοχών.

Μία ενιαία τιμή για κεφάλαια με διαφορετική οργανική σύνθεση κεφαλαίου σημαίνει διαφορετικό ποσοστό κέρδους. Για όλες τις μονάδες, αυτό είναι ένα διαρκές κίνητρο να αυξάνουν την αποτελεσματικότητά τους, υιοθετώντας τεχνικές που είναι υψηλότερες από τις μέσες. Η γενικευμένη αύξηση της μέσης παραγωγικότητας που προκύπτει στον εν λόγω κλάδο μειώνει την μοναδιαία αξία του εμπορεύματος (Vlachou & Christou, 1999) και οδηγεί σε ένα νέο επίπεδο μέσων συνθηκών παραγωγής, εξανεμίζοντας τυχόν υπερκέρδη. Αυτό είναι το «φτήναιμα των εμπορευμάτων» που αναφέρεται παραπάνω.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των μονάδων σε διαφορετικούς κλάδους τείνει να εξισώνει το ποσοστό κέρδους σε όλους τους κλάδους και να σχηματίζει τις τιμές παραγωγής (τις

μακροπρόθεσμες τιμές ισορροπίας) που ρυθμίζονται από τις αξίες, αλλά δεν είναι ανάλογες με αυτές. Κατ' ουσίαν, ο σχηματισμός των τιμών παραγωγής οδηγεί σε ανακατανομή της υπεραξίας που έχει ήδη παραχθεί. Όπως και πριν στην περίπτωση των μονάδων στον ίδιο κλάδο, κλάδοι με υψηλότερη οργανική σύνθεση κεφαλαίου απαλλοτριώνουν μεγαλύτερη υπεραξία από εκείνη που παράγουν εις βάρος των κλάδων με χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου. Αυτό είναι ένα ισχυρό κίνητρο για την κινητικότητα του κεφαλαίου μεταξύ των κλάδων, έτσι ώστε όλα τα κεφάλαια να τείνουν να επιτυγχάνουν το ίδιο ποσοστό κέρδους, ανεξάρτητα από τον κλάδο που δραστηριοποιούνται (Shaikh, 1979, 1980a; Vlachou, 2002; Μαρξ, 1978, 1979, 2002).

Είναι προφανές ότι, για την υλοποίηση της παραπάνω διαδικασίας, προϋποτίθεται η πλήρως ελεύθερη ροή κεφαλαίου. Μέσα στα πλαίσια μιας εθνικής οικονομίας, αυτή η υπόθεση είναι λιγότερο αμφισβητούμενη από ό,τι μεταξύ των εθνικών οικονομιών και, με αυτή την παρατήρηση, η διάσταση του χώρου είναι ήδη παρούσα και απαιτητική. Ας αφήσουμε για λίγο στην άκρη τη στενότερη εξέταση της ελευθερίας κίνησης του κεφαλαίου και ας στραφούμε στη σημασία του χώρου στην ανάλυση. Τα εθνικά σύνορα αποτελούν ένα προφανές όριο και είναι αναγκαίο να εξεταστούν περαιτέρω.

Υπάρχουν δύο δυσκολίες που αφορούν το χώρο και το θέμα μας. Η πρώτη είναι ότι ο χώρος είναι σε άρρηκτο δεσμό με το χρόνο και θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως χωροχρόνος. Δεύτερον, ο χωροχρόνος έχει τριμερή χαρακτήρα ως απόλυτος, σχετικός και σχεσιακός (Harvey, 2006, pp. 120–126). Με άλλα λόγια, είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το χώρο επειδή, ακόμη και με την απόλυτη έννοια, εξελίσσεται στο χρόνο· στους άλλους δύο προσδιορισμούς του, που εξελίσσονται επίσης στο χρόνο, η δυσκολία υψώνεται σε δύναμη. Για παράδειγμα, η απόλυτη έννοια θα μπορούσε να αναφέρεται σε μια γεωγραφική επικράτεια που ορίζεται από τα εθνικά σύνορα. Πρώτον, εάν αυτά τα σύνορα αλλάξουν, η αναφορά παραμένει η ίδια, αλλά γίνεται περιορισμένου ενδιαφέροντος, διότι όλα τα στοιχεία που μας έκαναν να

επικεντρωθούμε σε αυτήν καθορίζουν τώρα ένα άλλο έδαφος. Αυτή είναι η περίπτωση της αλλαγής στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη μετά την ανατροπή του σοσιαλισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1980 – αρχές της δεκαετίας του 1990. Αλλά ακόμη και αν τα σύνορα δεν αλλάξουν, ο σχηματισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η κοινή αγορά και η ευρωζώνη, και η συμμετοχή μιας χώρας σε αυτούς τους σχηματισμούς, μεταβάλλουν τον χώρο ενδιαφέροντος, τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητές του. Ακόμη περισσότερο, η εισαγωγή μιας χώρας σε ένα συγκεκριμένο περιφερειακό καταμερισμό εργασίας και οι αλλαγές σε έναν κλάδο στην παγκόσμια αγορά επηρεάζουν το χώρο με μια σχεσιακή έννοια. Ως εκ τούτου, η συμμετοχή της Ελλάδας στην Κοινή Αγροτική Πολιτική και η παγκόσμια μετατόπιση της παραγωγής σε παραδοσιακούς κλάδους παραγωγής όπως το δέρμα και τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα στην Κίνα και την Ινδία επηρέασαν τη χρήση γης στην Ελλάδα. Τέλος, η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωζώνη έβαλε σε δοκιμασία τον παραδοσιακό χώρο εμπιστοσύνης που είναι τόσο σημαντικός για την πίστη.

Δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί το οντολογικό ζήτημα του χώρου στα πλαίσια αυτής της μελέτης, αλλά ακολουθείται η ανάλυση του Χάρβεϊ στο ότι ο χωροχρόνος μπορεί να γίνει απόλυτος, σχετικός ή σχεσιακός «ή όλα ταυτόχρονα ανάλογα με τις συνθήκες. Το πρόβλημα της σωστής εννοιοποίησης του χώρου επιλύεται μέσω της ανθρώπινης πρακτικής σε σχέση με αυτόν. [...] Το ερώτημα «Τι είναι ο χώρος;» αντικαθίσταται από το ερώτημα «Πώς γίνεται οι διαφορετικές ανθρώπινες πρακτικές να δημιουργούν και να κάνουν χρήση διακριτών εννοιοποιήσεων του χώρου;» (Harvey, 2009) Αυτή η προσέγγιση είναι πολύ ισχυρή όταν εφαρμόζεται στον ιμπεριαλισμό και τα στρώματα των διαφόρων «πυραμίδων» που ξεχωρίζουν εδώ και εκεί ανάλογα με το αντικείμενο της ανάλυσης.

Γυρνώντας στη συζήτηση του προηγούμενου τμήματος, υπονοήσαμε ότι οι δύο μονάδες όχι μόνο παρήγαγαν το ίδιο εμπόρευμα, αλλά βρίσκονταν στην ίδια ευρύτερη περιοχή και σίγουρα στην ίδια χώρα. Υποθέσαμε ότι οι μονάδες αντιμετώπιζαν την ίδια εργάσιμη

ημέρα, την ίδια εντατικότητα εργασίας και την ίδια επιδεξιότητα του εργατικού δυναμικού. Αυτές οι (υψηλές, ενδιάμεσες, χαμηλές) δεξιότητες του εργατικού δυναμικού κατά μέσο όρο επηρεάζουν την παραγωγικότητα και διαμορφώνονται από την εκπαίδευση και την κατάρτιση στην εργασία, που διαφέρουν από χώρα σε χώρα και συχνά ακόμη και μεταξύ διαφορετικών περιοχών της ίδιας χώρας. Επιπλέον, η κατάσταση ανάπτυξης των γενικών υποδομών σε μια χώρα (τηλεπικοινωνιακά, μεταφορικά και ενεργειακά συστήματα, δημόσιες υπηρεσίες κ.λπ.) έχει αντίκτυπο στην παραγωγικότητα. Η παραγωγικότητα εξαρτάται επίσης από τη συγκεκριμένη διάρθρωση ενός κλάδου ή όλου του συνόλου της οικονομίας, από την άποψη της τεχνολογικής έντασης (Fotopoulos & Droucoroulos, 2008). Μια οικονομία που ειδικεύεται σε κλάδους υψηλής προστιθέμενης αξίας και/ή κλάδους υψηλής έντασης τεχνολογίας αναμένεται να έχει υψηλότερη παραγωγικότητα. Επιπλέον, η ποσότητα και η ποιότητα των φυσικών πόρων επηρεάζουν την παραγωγικότητα. Οι πόροι αυτοί κατανέμονται προφανώς σε συγκεκριμένες περιοχές. Τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό, υποτίθενται κοινοί νομισματικοί και πιστωτικοί όροι, και αυτοί έχουν μια αποφασιστική χωρική διάσταση με ένα ισχυρό εθνικό αποτύπωμα.

Από την άλλη πλευρά, ο ανταγωνισμός λαμβάνει χώρα στην παγκόσμια αγορά, τουλάχιστον για ορισμένους σημαντικούς κλάδους. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαιοκρατών και η πάλη του κεφαλαίου κατά της εργασίας για αυξημένη κερδοφορία οδηγούν τελικά στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου με τη μορφή του διεθνούς εμπορίου, των ροών χρηματιστικού κεφαλαίου, των άμεσων επενδύσεων σε άλλες χώρες και της μετανάστευσης εργατικού δυναμικού⁵. Το διεθνές εμπόριο μπορεί να αυξήσει την κερδοφορία των εγχώριων επιχειρήσεων με το φθίναιμα της εργατικής δύναμης και του σταθερού κεφαλαίου. Επιπλέον, δεδομένου ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη χρειάζεται διευρυμένες

---

⁵ Οι εθνικές κυβερνήσεις και οι διεθνείς συμφωνίες παρέχουν και διαφυλάττουν τις προϋποθέσεις για τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Ωστόσο, αυτό γίνεται με αντιφατικό τρόπο, διότι τα εθνικά κράτη και οι διεθνείς οργανισμοί είναι πεδία που περιλαμβάνουν, ως συστατικά στοιχεία, πολύ αντικρουόμενες τάξεις και άλλα κοινωνικά συμφέροντα.

αγορές για την πραγματοποίηση των εμπορευμάτων, το διεθνές εμπόριο επεκτείνει τις αγορές στις οποίες οι καπιταλιστές πωλούν τα εμπορεύματά τους και έτσι εξασφαλίζουν κερδοφόρα πραγματοποίηση.⁶

Σύμφωνα με τον Shaikh (2007) «οι διεθνείς όροι εμπορίου ενός έθνους είναι απλώς διεθνείς σχετικές τιμές σε κοινό νόμισμα». «Η θεωρία του διεθνούς εμπορίου είναι στην πραγματικότητα ένα υποσύνολο της γενικής θεωρίας του ανταγωνισμού», υποστηρίζει ο Shaikh (2012). Ως εκ τούτου, το επιχείρημα εδώ είναι ότι οι διεθνείς εμπορικοί όροι του έθνους θα ρυθμίζονται με τον ίδιο τρόπο όπως οι σχετικές εθνικές τιμές που περιγράφονται ανωτέρω. Κάνοντας αφαίρεση από το κόστος μεταφοράς, ο διεθνής ανταγωνισμός σε έναν συγκεκριμένο κλάδο οδηγεί, καταρχήν, στη δημιουργία μιας ενιαίας διεθνούς τιμής για ένα ομοιογενές προϊόν⁷, ενώ ο διεθνής ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων διαφορετικών κλάδων οδηγεί στον σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής για τα διεθνώς εμπορεύσιμα εμπορεύματα (Emmanuel, 1980; Shaikh, 1979, 1980a, 1980b)^{8,9}. Οι τιμές που διαμορφώνονται από τον διεθνή ανταγωνισμό ορίζουν το μέτρο για τη σύγκριση της αποδοτικότητας (ανταγωνιστικότητας) της εγχώριας παραγωγής σε διαφορετικές χώρες σε μια νομισματική ζώνη. Οι κυρίαρχες διεθνείς τιμές (που βασίζονται στο μοναδιαίο κόστος και την αξία)¹⁰ στη

---

⁶ Οι διεθνείς κινήσεις του χρηματιστικού κεφαλαίου υποβοηθούν την ίδρυση επιχειρήσεων, ενώ το χρηματιστικό κεφάλαιο λαμβάνει ως αντάλλαγμα, με τη μορφή τόκων, ένα μερίδιο της υπεραξίας που εξάγεται από αυτές τις επιχειρήσεις. Οι άμεσες επενδύσεις δημιουργούν βιομηχανικές επιχειρήσεις που καρπώνονται άμεσα υπεραξία στη χώρα υποδοχής.

⁷ Βλέπε, για παράδειγμα, Harrod (1939) και Shaikh (1980a).

⁸ Ο Εμμανουήλ (1980) θεωρητικοποίησε το διεθνές εμπόριο σε όρους τιμών παραγωγής, δηλαδή οι όροι ανταλλαγής είναι ο λόγος των τιμών παραγωγής. Διέκρινε δύο περιπτώσεις: (1) η διεθνής ανταλλαγή πραγματοποιείται σε τιμές παραγωγής που σχηματίζονται σε εθνικό επίπεδο, με την προϋπόθεση της κινητικότητας του κεφαλαίου για την εξίσωση των ποσοστών κέρδους σε όλες τις βιομηχανίες εντός μιας χώρας και (2) το διεθνές εμπόριο λαμβάνει χώρα σε τιμές παραγωγής που σχηματίζονται σε διεθνές επίπεδο από την εξίσωση των ποσοστών κέρδους σε όλες τις χώρες μέσω της διεθνούς κινητικότητας του κεφαλαίου. Ο Εμμανουήλ χρησιμοποίησε τη δεύτερη υπόθεση για να θεμελιώσει το επιχείρημά του για άνιση ανταλλαγή στις χρόνιες μισθολογικές διαφορές μεταξύ των χωρών. Η θεωρία του, ωστόσο, έχει επικριθεί ορθά για το λόγο ότι οι μισθοί δεν είναι και δεν πρέπει να θεωρούνται σαν μια ανεξάρτητη μεταβλητή στον καπιταλισμό. Βλέπε, για παράδειγμα, την κριτική του Bettelheim στον Εμμανουήλ (1980). Για άλλη μια κριτική, βλέπε Shaikh (1980b).

⁹ Ο Shaikh (1979, 1980a, 1980b) χρησιμοποιεί τις πρώτες άμεσες τιμές σε χρυσό ως βάση για το διεθνές εμπόριο· αργότερα, εξετάζει το διεθνές εμπόριο σε τιμές παραγωγής.

¹⁰ Το μοναδιαίο κόστος και η αξία ενός εμπορεύματος εξαρτώνται από το κόστος του σταθερού κεφαλαίου (απόσβεση και κόστος πρώτων υλών), τους πραγματικούς μισθούς και την παραγωγικότητα. Οι τεχνολογικές

συνέχεια εφαρμόζονται με τη λειτουργία του διεθνούς ανταγωνισμού, παρόμοια με αυτή που εφαρμόζεται σε μια χώρα.¹¹

Όταν το διεθνές εμπόριο πραγματοποιείται μεταξύ επιχειρήσεων που εδρεύουν σε χώρες με διαφορετικά νομίσματα, οι ονομαστικές συναλλαγματικές ισοτιμίες μεταξύ των εθνικών νομισμάτων επηρεάζουν τους όρους της ανταλλαγής. Η παρατηρούμενη διεθνής ανταγωνιστικότητα των εγχώριων βιομηχανικών επιχειρήσεων εξαρτάται, επομένως, τόσο από τις εσωτερικές συνθήκες παραγωγής και πραγματοποίησης της αξίας (μοναδιαίο κόστος, αξία και τιμή των εμπορευμάτων) σε σχέση με εκείνες των διεθνών αντιπάλων, όσο και από τις επικρατούσες συναλλαγματικές ισοτιμίες¹². Στην περίπτωση των ευέλικτων συναλλαγματικών ισοτιμιών, για παράδειγμα, η υποτίμηση του εθνικού νομίσματος μπορεί να αντισταθμίσει τη χαμηλή παραγωγικότητα και, ως εκ τούτου, μπορεί να διατηρήσει την ανταγωνιστική θέση των εγχώριων επιχειρήσεων βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα¹³. Μακροπρόθεσμα, ωστόσο, το ανταγωνιστικό μειονέκτημα μπορεί να ξεπεραστεί μόνο κλείνοντας το χάσμα παραγωγικότητας. Έτσι, από τη Μαρξιστική σκοπιά δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί «ο οικείος κύκλος των επίμονων εμπορικών ελλειμμάτων, των περιοδικών και αναποτελεσματικών υποτιμήσεων των συναλλαγματικών ισοτιμιών, και των επακόλουθων κρίσεων χρέους» για τις χώρες σε ανταγωνιστικό μειονέκτημα στην παγκόσμια αγορά (Shaikh, 2007).

διαφορές μεταξύ των εθνών διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση του μοναδιαίου κόστους και της αξίας των εμπορευμάτων. «Προκύπτει ότι στο πλαίσιο του μη ρυθμιζόμενου εμπορίου, οι χώρες με ανταγωνιστικό μειονέκτημα στην παγκόσμια αγορά θα τείνουν να υφίστανται εμπορικά ελλείμματα. Αυτά με τη σειρά τους θα πρέπει να καλυφθούν από εξωτερικό δανεισμό ή επιδοτήσεις» (Shaikh, 2007).

¹¹ Μια χρήσιμη έκθεση των διεθνών όρων εμπορίου παρέχεται από τους Σερρέτ και Τσαλίκη (2012) που επανεξέτασαν την κλασική / μαρξική ανάλυση του διεθνούς εμπορίου βασιζόμενοι σε μια έννοια του ανταγωνισμού παρόμοια με τη δική μας, και στις έννοιες του ρυθμιστικού κεφαλαίου και των δεσποζουσών τεχνικών, όπως διατυπώνονται στα γραπτά του A. Shaikh. Οι συγγραφείς επεξεργάζονται τον μηχανισμό των μεταβιβάσεων αξίας μέσω του σχηματισμού διεθνών τιμών με τη χρήση απλών αριθμητικών παραδειγμάτων.

¹² Έστω ότι p και p^* είναι αντίστοιχα οι τιμές των εγχώριων και των ξένων διεθνώς εμπορεύσιμων εμπορευμάτων, και e είναι η ονομαστική συναλλαγματική ισοτιμία (ξένο νόμισμα / εγχώριο νόμισμα). Η διεθνής ανταγωνιστική θέση των εγχώριων προϊόντων υποδεικνύεται από τη σχετική τιμή του κοινού νομίσματος, η οποία είναι η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία e_r : $e_r = (p \cdot e) / p^*$

¹³ Στην περίπτωση αυτή, το παρατηρούμενο σχετικό μοναδιαίο κόστος και η τιμή των εμπορευμάτων των διαφόρων χωρών σε κοινό νόμισμα δεν υποδηλώνουν τη σχετική, απαλλαγμένη από την εφαρμογή πολιτικής, ανταγωνιστική θέση τους.

Στην περίπτωση των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών, οι εγχώριες παραγωγές πρέπει να καταφεύγουν σε περικοπές κόστους στις διαδικασίες παραγωγής και πραγματοποίησης, προκειμένου να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν την ανταγωνιστική τους θέση. Οι μακροχρόνιες βελτιώσεις προϋποθέτουν επενδύσεις και καινοτομίες που αυξάνουν την παραγωγικότητα. Ωστόσο, όπως είδαμε και στο προηγούμενο μέρος, οι επιχειρήσεις μπορούν να καταφεύγουν σε αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης των εργατών επιδεινώνοντας τις συνθήκες εργασίας και μειώνοντας την πραγματική αμοιβή της εργασίας προκειμένου να διαφυλάξουν ή να βελτιώσουν την ανταγωνιστική τους θέση (Vlachou & Christou, 1999)^{14,15}. Αυτή η στρατηγική αναμένεται να διαφέρει μεταξύ των κλάδων και ακόμη περισσότερο μεταξύ των χωρών, δεδομένου ότι το επίπεδο οργάνωσης της εργατικής τάξης είναι διαφορετικό και, ως εκ τούτου, η σχετική δύναμη των κεφαλαιοκρατών να επιβάλουν μια τέτοια αλλαγή διαφέρει.

Αντίθετα, δεδομένου ότι εξαρτάται από τις σχετικές τιμές, η ανταγωνιστικότητα θα μπορούσε να βελτιωθεί, ιδίως σε καιρούς οικονομικής κρίσης, μειώνοντας τα κέρδη έτσι ώστε να μειωθούν οι τιμές των εξαγωγών, με αποτέλεσμα να αυξηθούν τα έσοδα από τις εξαγωγές. Τα εν λόγω επιπλέον έσοδα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για επενδύσεις σε έρευνα και ανάπτυξη (R&D), αναδιάρθρωση και ούτω καθεξής, για να βελτιωθεί η παραγωγικότητα για μεγαλύτερη μακροπρόθεσμη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας.

---

¹⁴ Τα σημεία αυτά συνάδουν με τα πρόσφατα επιχειρήματα των Shaikh και Antonopoulos (2013) σύμφωνα με τα οποία η διεθνής ανταγωνιστική θέση μιας χώρας μετρείται με βάση το πραγματικό μοναδιαίο κόστος των εμπορεύσιμων εμπορευμάτων (στο οποίο έχει καρφωθεί η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία) και το πραγματικό αυτό κόστος (το οποίο ωστόσο υπολογίζεται ως ενσωματωμένο μοναδιαίο κόστος εργασίας) με τη σειρά του, εξαρτάται από την παραγωγικότητα και τους πραγματικούς μισθούς.

¹⁵ Η διαφύλαξη των διαφορών στο θεσμικό πλαίσιο επηρεάζει επίσης την ανταγωνιστικότητα, ιδίως μέσω των επιπτώσεών της στα επενδυτικά κίνητρα των καπιταλιστικών επιχειρήσεων (βλ., για παράδειγμα, Manassaki et al (2010)). Η ευρεία ρύθμιση των αγορών εργασίας και προϊόντων, οι υψηλότεροι φορολογικοί συντελεστές κέρδους και οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης των επιχειρήσεων θεωρούνται, από νεοφιλελεύθερη άποψη, ως εμπόδια που πρέπει να αρθούν, αγνοώντας όλα τα κοινωνικά δεινά που θα προκληθούν από μια τέτοια «αγορά της απελευθέρωσης» για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας.

Οι διαφορές στα ποσοστά πληθωρισμού, που οι νεοφιλελεύθεροι στοχαστές αρέσκονται να αποδίδουν αυθαίρετα στους μισθούς, διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των διαφορών στην ανταγωνιστικότητα. Για παράδειγμα, στο δεύτερο *Μνημόνιο Οικονομικών και Χρηματοοικονομικών Πολιτικών* για την Ελλάδα οι αυξήσεις των τιμών αποδίδονται κυρίως στην αύξηση των μισθών γενικά. Ως εκ τούτου, «ο πληθωρισμός προβλέπεται να πέσει σημαντικά κάτω από το επίπεδο της Ευρωζώνης, καθώς οι μεταρρυθμίσεις μείωσης του κόστους και οι μειώσεις μισθών φιλτράρονται στις τιμές» (Hellenic Ministry of Finance, 2012). Ωστόσο, υπάρχουν εναλλακτικά επιχειρήματα σε αυτή την άποψη του πληθωρισμού (Saad-filho, 2002). Ο πληθωρισμός μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της ενδοκαπιταλιστικής αντιπαλότητας («ατελής ανταγωνισμός»): αυξάνοντας τις τιμές, οι κατέχουσες δεσπόζουσα θέση επιχειρήσεις αποκομίζουν υπερκέρδη εις βάρος των αγοραστών. Μπορεί επίσης να προκαλείται από τις αυξανόμενες τιμές των εισαγόμενων πρώτων υλών (για παράδειγμα, πετρέλαιο) και των ενδιάμεσων προϊόντων που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή τελικών εμπορευμάτων (Bank of Greece, 2010; Chalikiyas, 1997). Ο πληθωρισμός μπορεί επίσης να λειτουργήσει ως μηχανισμός μέσω του οποίου τα εγχώρια κεφάλαια μπορούν να μετατοπίσουν την επιδεινούμενη διεθνή ανταγωνιστική θέση τους στην εργατική τάξη, μειώνοντας τους πραγματικούς μισθούς. Σε κάθε περίπτωση, για να αντιμετωπίσει τις διαφορές στα ποσοστά πληθωρισμού, η κυβέρνηση θα μπορούσε να επιδιώξει μια πολιτική για τη μείωση ή την συγκράτηση όλων των τιμών για την αύξηση των εξαγωγών.¹⁶

Ένα επακόλουθο είναι ότι μια σειρά από πεδία αναφοράς εφαρμόζονται στην ανάλυση της ανισόμετρης ανάπτυξης. Το έδαφος του έθνους-κράτους, όπως εξελίσσεται, είναι σίγουρα ένα τέτοιο πεδίο και συνολικά θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι το πιο σημαντικό. Το κράτος

---

¹⁶ Με τον τρόπο αυτό, οι εργαζόμενοι και οι εργοδότες θα μπορούσαν να προστατεύονται, εις βάρος των εμπορικών εταιριών, στον βαθμό που οι τελευταίοι δεν θα ακολουθούσαν ανάλογη στρατηγική.

επιτελεί μια σειρά λειτουργιών σε οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο που στηρίζουν την αναζωογόνηση των καπιταλιστικών σχέσεων μακροπρόθεσμα (Harvey, 1999, 2006; Vlachou, 2009; Vlachou & Christou, 1999). Επιπλέον, το κεφάλαιο επικουρείται στη διεθνή κίνησή του από εθνικά κράτη ή υπερεθνικούς οιονεί κρατικούς μηχανισμούς ή θεσμούς.

Η σημασία του κράτους στο ξεδίπλωμα της ανισόμετρης ανάπτυξης είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την ελευθερία του κεφαλαίου να κινηθεί. Με άλλα λόγια, το κράτος ορίζει χώρους ανταγωνισμού, εξασφαλίζοντας εγχώρια και στηρίζοντας διεθνώς την ελευθερία κίνησης του κεφαλαίου. Εάν το κεφάλαιο ήταν (πλήρως) ελεύθερο να κινηθεί διεθνώς, οι χώρες θα ήταν πολύ λιγότερο σημαντικές και το σημαντικότερο πεδίο ανισομετρίας θα ήταν μεταξύ χωριστών επιχειρήσεων, περιλαμβάνοντας κεφαλαιουχικές μονάδες διαφορετικών τομέων και συνδυάζοντας το κεφάλαιο ως λειτουργία με το κεφάλαιο ως ιδιοκτησία. Σε αυτές τις γραμμές ο Triffin, ήδη από τη δεκαετία του 1960, πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα υποστηρίζοντας ότι ένα παγκόσμιο κράτος είναι απαραίτητο για το δεδομένο επίπεδο ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας.

«Εμείς [ο Δυτικός κόσμος, ΓΛ] έχουμε πλέον ξαναρχίσει, επιτέλους, την ίδια εξέλιξη που διέγραψε τα μεσαιωνικά σύνορα των δουκάτων, των κομητειών και των ηγεμονιών για να τα συγχωνεύσει στα εθνικά κράτη της σύγχρονης εποχής. Τα εθνικά κράτη – τουλάχιστον όλα εκτός από τα μεγαλύτερα – είναι τόσο παρωχημένα σήμερα όσο τα δουκάτα, οι κομητείες και οι ηγεμονίες του παρελθόντος. Θα συγχωνευθούν κάποια μέρα σε μια παγκόσμια κοινότητα, [...]» (Triffin, 1966, p. 95).

Το πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωζώνης μοιάζει με την προκειμένη περίπτωση, όπου η ελευθερία κίνησης του κεφαλαίου ενισχύεται, αν και δεν είναι εγγυημένη. «Μια ‘ισχυρή’ εκδοχή αυτής της θέσης είναι ότι η ΕΕ θα (ή θα έπρεπε να) αναδυθεί ως ένα ισχυρό ‘υπερ-κράτος’ που θα διαχειρίζεται μια οικονομία της ΕΕ, με την ΕΕ να αντικαθιστά

την εθνική ως την κυρίαρχη κλίμακα της ρύθμισης και της οικονομικής οργάνωσης καθώς η σημασία των εθνικών συνόρων ξεθωριάζει.» (Hudson, 2003, p. 49)

Ένα άλλο πεδίο όπου η ανισομετρία ξεδιπλώνεται είναι η περιοχή. Η τελευταία γίνεται όλο και λιγότερο σημαντική και γενικά περιορίζεται στις δραστηριότητες όπου η πρόσβαση σε πρώτες ύλες ή συγκεκριμένες υποδομές είναι θεμελιώδους σημασίας, όπως στην περίπτωση της εξορυκτικής βιομηχανίας ή των κόμβων μεταφορών. Χωρίς να επεκταθούμε λεπτομερώς, θα αρκούσε να πούμε ότι το περιφερειακό κριτήριο για την εξάπλωση της ανισόμετρης ανάπτυξης πρέπει να επιλεγεί ως πρωτεύον μόνο σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις και με συγκεκριμένη επιχειρηματολογία. Οι Jones και Wren (2006) παρέχουν ένα εμπειριστατωμένο απολογισμό προς αυτή την κατεύθυνση.

Από την άλλη πλευρά, η συγκέντρωση και η συγκεντρωτικοποίηση δεν έχουν φθάσει στο σημείο ώστε να μπορέσουμε να διερευνήσουμε την εξάπλωση της ανισομετρίας μέσω επιχειρήσεων, και το πιθανότερο είναι ότι δεν θα φθάσουν σύντομα σε αυτό το σημείο. Μια τέτοια αναζήτηση είναι τόσο κατατοπιστική όσο χαοτική, φετιχιστική και παραπλανητική. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα είναι το έργο του Kauffer *Dissinformation: American Multinationals at war against Europe*¹⁷ (2001) αν και το ίδιο ισχύει γενικά για όλη τη βιβλιογραφία που επικεντρώνεται στις πολυεθνικές χωρίς να εξετάζει τις ταξικές σχέσεις.

Παρά την απορρύθμιση των ροών κεφαλαίων και την οικοδόμηση της ΕΕ και της Ευρωζώνης, εξακολουθούν να υπάρχουν σοβαροί περιορισμοί στην κυκλοφορία του κεφαλαίου. Η εξέταση του επιπέδου σύγκλισης και χρηματοπιστωτικής ολοκλήρωσης στα πλαίσια της Ευρωζώνης αποκαλύπτει ότι οι περιορισμοί αυτοί εξακολουθούν να ισχύουν ακόμη και μετά από δύο δεκαετίες μετά την επίσημη έναρξη του ευρώ. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, ο Triffin (1966, p. 87) είχε ήδη επιχειρηματολογήσει ότι «παρόμοιοι περιορισμοί σε κάθε ιδανικό πρότυπο διεθνών οικονομικών θεσμών είναι πιθανό να

---

¹⁷ Αντιπληροφόρηση: αμερικανικές πολυεθνικές σε πόλεμο κατά της Ευρώπης

παραμείνουν μαζί μας όσο πολιτικές και διοικητικές δυσκολίες κάνουν ουτοπικό το να συλλογιζόμαστε μια συγχώνευση των εθνικών κυριαρχιών σε μια αποτελεσματική παγκόσμια κυβέρνηση». Το αποτέλεσμα είναι μια υβριδική αντιφατική κατάσταση μεταξύ του εθνικού και του υπερεθνικού.

Προκύπτει ότι ο *εθνικός κλάδος* είναι το κατάλληλο πεδίο για την ανάλυση της ανισομετρίας που θα μας επέτρεπε να εξετάζουμε παραδείγματος χάριν την ελληνική τραπεζική και την ελληνική μεταποίηση σε αντίθεση με τους αντίστοιχους κλάδους άλλων χωρών. Ο εθνικός κλάδος αντικατοπτρίζει τον αντιφατικό χαρακτήρα της ΕΕ και της Ευρωζώνης που εξισορροπούν μεταξύ των εθνικών αρχών και των υπερεθνικών συμβιβασμών. Εξάλλου, αν η ΕΕ μετατραπεί σε πολιτική Ένωση, μια καταστροφική εξέλιξη για τον λαό, τότε η εθνική διάσταση θα εξαφανιστεί αργά και οι διάφορες χώρες θα μεταμορφωθούν σε περιοχές μιας αυτοκρατορίας. Ο εθνικός κλάδος περιέχει τις δυνάμεις για τη διάλυσή του: εάν μεταφερθεί η εθνική αρχή, τουλάχιστον στην Ευρωζώνη, ο κλάδος θα αναδυθεί ως το απόλυτο πεδίο, ενώ το έθνος-κράτος θα επανεμφανιστεί ως το αδιαμφισβήτητο φυσικό σύνορο σε περίπτωση διάλυσης της Ευρωζώνης. Το ζήτημα αυτό θα επιλυθεί ιστορικά σύμφωνα με την εξέλιξη συγκεκριμένων οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων που θα πρέπει να εξεταστούν ξεχωριστά και προσεκτικά.

Τέλος, σε ορισμένες περιπτώσεις, η λειτουργία του κεφαλαίου ως ιδιοκτησία αποκτά σημασία και διαδραματίζει ανεξάρτητο ρόλο στην εμφάνιση ή τη διεύρυνση της ανισομετρίας. Πράγματι, «σήμερα η διαδικασία της ανισόμετρης ανάπτυξης παρουσιάζεται με πιο ζωνή λεπτομέρεια σε όλες τις χωρικές κλίμακες σε σχέση με κάθε άλλη προηγούμενη περίοδο» (Smith, 2008). Στο επόμενο και τελευταίο τμήμα αυτού του άρθρου, θα θέσουμε την ανισόμετρη ανάπτυξη στο ιστορικό πλαίσιο του ιμπεριαλισμού, δηλαδή του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

5. Ανισόμετρη ανάπτυξη, μονοπωλιακός καπιταλισμός και ανταγωνισμός

Η ανισόμετρη ανάπτυξη είναι ένα χαρακτηριστικό του καπιταλισμού από την «αρχή», όποτε και αν αυτή τοποθετείται. Οι πρώτες μανιφακτούρες, οι σιδηρόδρομοι, ο ατμός, ο εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας κλπ. οδήγησαν σε μονάδες, επιχειρήσεις, κλάδους, περιφέρειες και οικονομίες διαφορετικής ταχύτητας, μεγέθους και προοπτικής, δηλαδή με διαφορετική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Ωστόσο, η ανισόμετρη ανάπτυξη ως θεωρητικό επιχείρημα εμφανίζεται για πρώτη φορά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μαζί με τον ιμπεριαλισμό και τη δημιουργία «μονοπωλίων». Το μονοπώλιο εμφανίζεται ως ένας παραπλανητικός όρος, ειδικά λόγω της χρήσης του από την νεοκλασική θεωρία. Εναλλακτικά, στη βιβλιογραφία μπορεί να δει κανείς το πρόθεμα «mega-», όπως στις τράπεζες, ή τους όρους «γιγαντιαία», «πολυεθνική», «διακρατική» επιχείρηση ή εταιρεία, ή απλά «μετοχική εταιρεία». Η ουσία εδώ είναι ότι, κατά τη διαδικασία της συσσώρευσης, ορισμένες μονάδες πέρασαν ένα όριο μεγέθους αλλάζοντας έτσι τους όρους του ανταγωνισμού. «Η μετάβαση στη σύγχρονη εκδοχή της MNC [πολυεθνικής επιχείρησης, ΓΛ] εξελίχθηκε με ραγδαίο ρυθμό στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, με τον καταλύτη να είναι μια εκτεταμένη σειρά αλληλένδετων γεγονότων που δημιουργούν την κρίσιμη μάζα. Η Βιομηχανική Επανάσταση είχε φθάσει στο απόγειό της, και στο πέρασμά της εκτεταμένες αλλαγές εμφανίστηκαν στο οικονομικό τοπίο. Μεγάλης κλίμακας εργοστάσια άρχισαν να αντικαθιστούν τις μικρές ατομικές επιχειρήσεις.» (Cohen, 2007, p. 43)

Όπως ισχυρίζεται ο Χάρβι (2006, p. 99) , στις *Σημειώσεις προς μια θεωρία για την ανισόμετρη γεωγραφική ανάπτυξη*, «το μονοπώλιο είναι μια θεμελιώδης έννοια επειδή (α) ο μονοπωλιακός έλεγχος των μέσων παραγωγής υπό τη μορφή ρυθμίσεων ατομικής ιδιοκτησίας βρίσκεται στην ίδια τη βάση του καπιταλισμού, (β) το τελικό αποτέλεσμα του ανταγωνισμού είναι πιθανό να είναι μονοπώλιο (βλέπε την απίστευτη άνοδο των μονοπωλιακών και

ολιγοπωλιακών δυνάμεων κατά την πρόσφατη περίοδο της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας) και (γ) οι καπιταλιστές αναζητούν μονοπωλιακές δυνάμεις επειδή αυτό παρέχει μεγαλύτερη ασφάλεια, υπολογιστική ικανότητα, και επιτρέπει ορθολογικές δομές εκμετάλλευσης.» Ο πρώτος λόγος αναφέρεται στη λειτουργία του κεφαλαίου ως ιδιοκτησία που έχουμε αφήσει εκτός του κάδρου μας από την αρχή αυτού του άρθρου. Ποιος είναι ο λόγος να γυρίσουμε πίσω σε αυτό; Μια γενική απάντηση είναι ότι η ανισόμετρη ανάπτυξη, όπως παρουσιάζεται παραπάνω, μπορεί να αναπτυχθεί μόνο σε έναν τρόπο παραγωγής όπου τα μέσα παραγωγής είναι αποκλειστική ιδιοκτησία της αστικής τάξης. Το έχουμε ήδη υπονοήσει αυτό με αρκετούς τρόπους και αυτό δεν αναιρείται με την εστίαση στο λειτουργικό κεφάλαιο. Ωστόσο, υπάρχει κάτι περισσότερο από αυτό, όπως θα γίνει αμέσως εμφανές.

Ο δεύτερος λόγος είναι ουσιαστικά η κύρια διαδικασία εμφάνισης του μονοπωλίου και του χρηματιστικού κεφαλαίου μέσω της συγκεντροποίησης. Η τελευταία επιτρέπει στους καπιταλιστές να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σπάζοντας τους φραγμούς ενός τομέα· «αυξάνει και επιταχύνει έτσι τ' αποτελέσματα της συσσώρευσης, πλαταίνει και επιταχύνει ταυτόχρονα τις ανατροπές εκείνες στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, που αυξάνουν το σταθερό του μέρος σε βάρος του μεταβλητού του μέρους και μειώνουν έτσι τη σχετική ζήτηση εργασίας. [...] Είναι αυτονόητο πως η απόλυτη μείωση της ζήτησης εργασίας, που πηγάζει αναγκαστικά από το γεγονός αυτό, θα είναι τόσο πιο μεγάλη, όσο περισσότερο τα κεφάλαια που διατρέχουν αυτό το προτσές ανανέωσης έχουν κιάλας σωρευτεί κατά μάζες χάρη στη συγκεντροποιητική κίνηση.» (Μαρξ, 2002, p. 651) Αυτή είναι η διαδικασία μέσω της οποίας η συγκεντροποίηση βαθαίνει την ανισόμετρη ανάπτυξη, διευρύνει το χάσμα μεταξύ των μονάδων που είναι τεχνολογικά προηγμένες και εκείνων που υστερούν, ανακηρύσσει πρωταθλητές και ηττημένους.

Η κρίσιμη παρατήρηση που έκανε ο Μαρξ είναι ότι η συγκεντροποίηση δεν εξαρτάται από την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου, σε αντίθεση με τη συγκέντρωση. Η

συγκεντροποίηση είναι μια απλή αλλαγή στην ιδιοκτησία, αν και επηρεάζει την παραγωγικότητα και είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη με τον ανταγωνισμό. Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ (2002, p. 650) «η συγκεντροποίηση μπορεί να επέλθει με μια απλή διαφορετική κατανομή των κεφαλαίων που υπάρχουν πια, με μια απλή αλλαγή της ποσοτικής διάταξης των συστατικών μερών του κοινωνικού κεφαλαίου. Το κεφάλαιο μπορεί να αυξάνει εδώ σε τεράστιες μάζες στα χέρια ενός ατόμου, επειδή αφαιρείται εκεί από πολλά ατομικά χέρια. Σε ένα δοσμένο κλάδο παραγωγής η συγκεντροποίηση θάφτανε τα έσχατα όριά της, αν όλα τα κεφάλαια που είναι τοποθετημένα σε αυτόν συγχωνεύονταν σε ένα μοναδικό κεφάλαιο. Σε μια δοσμένη κοινωνία το όριο αυτό θα πετυχαινόταν μόνο τη στιγμή που το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο θα συνενωνόταν στα χέρια είτε ενός μόνον κεφαλαιοκράτη είτε μιας μόνης εταιρείας κεφαλαιοκρατών.»

Επιπρόσθετη σε αυτό είναι η εμφάνιση του χρηματιστικού κεφαλαίου, με τη συγχώνευση του βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου (Hilferding, 1981; Varga, 1928; Λένιν, 2009). Στην ανάπτυξη του καπιταλισμού, το πιστωτικό σύστημα γίνεται «ένα καινούριο και τρομερό όπλο στην πάλη του συναγωνισμού και τελικά μετατρέπεται σε ένα τεράστιο κοινωνικό μηχανισμό για τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων» (Μαρξ, 2002, p. 649). Το χρηματιστικό κεφάλαιο σηματοδοτεί το πέρασμα σε μια νέα εποχή του καπιταλισμού, τη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού ή ιμπεριαλισμού.

Ο Λένιν (1963) ξεκίνησε την ανάλυσή του για τον ιμπεριαλισμό από την επιχείρηση και την ανάπτυξη του μονοπωλίου. Εκ των προτέρων, πρέπει να τονίσουμε ότι τα παραδείγματα του δεν αναφέρονται ποτέ σε ένα κυριολεκτικό μονοπώλιο (μία μονάδα ή μία επιχείρηση ανά τομέα), αλλά σε γιγαντιαίες επιχειρήσεις που ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής σε έναν δεδομένο τομέα. «Ανάλογα με το είδος του εμπορεύματος και την κατάσταση της αγοράς, 50 τοις εκατό έως 80 τοις εκατό της συνολικής παραγωγής είναι αρκετό για να δώσει τον έλεγχο της αγοράς, και με τα γεωργικά προϊόντα των οποίων η προμήθεια μπορεί να

αυξηθεί στην αγορά μόνο μετά από τουλάχιστον ένα ή δύο έτη, ακόμη και λιγότερο από 50 τοις εκατό είναι συχνά επαρκές.» (Varga, 1928, p. 53)

Ο ανταγωνισμός αλλάζει, αλλά απέχει πολύ από το να εξαλειφθεί· αντιθέτως. «Το βασικό σ' αυτή τη διαδικασία από οικονομική άποψη είναι η αντικατάσταση του καπιταλιστικού ελεύθερου συναγωνισμού από τα καπιταλιστικά μονοπώλια. Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η βασική ιδιότητα του καπιταλισμού και της εμπορευματικής παραγωγής γενικά. Το μονοπώλιο είναι η άμεση αντίθεση του ελεύθερου συναγωνισμού. Ο τελευταίος αυτός όμως άρχισε μπροστά στα μάτια μας να μετατρέπεται σε μονοπώλιο, δημιουργώντας τη μεγάλη παραγωγή, εκτοπίζοντας τη μικρή, αντικαθιστώντας τη μεγάλη με την πολύ μεγάλη, οδηγώντας τη συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου ως το σημείο που απ' αυτήν αναπτυσσόταν και αναπτύσσεται το μονοπώλιο: τα καρτέλ, τα συνδικάτα, τα τραστ και το συγχωνευόμενο μ' αυτά κεφάλαιο καμιάς δεκάδας τραπεζών που διαχειρίζονται δισεκατομμύρια. *Ταυτόχρονα, τα μονοπώλια, ξεπηδώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ' αυτόν και δίπλα σ' αυτόν, γεννώντας έτσι μια σειρά εξαιρετικά οξείες και βίαιες αντιθέσεις, προστριβές, συγκρούσεις.* Το μονοπώλιο είναι πέρασμα από τον καπιταλισμό σ' ένα ανώτερο σύστημα.» (Λένιν, 2009, pp. 102–103, η υπογράμμιση δική μου) Αυτό το σημείο τονίζεται επίσης από τον Βάργκα (1928, p. 53).

Η αδιαμφισβήτητη ανάδυση του μονοπωλίου ως γιγαντιαία μετοχική εταιρεία οδήγησε σε μια θεωρητική διαμάχη στη Μαρξιστική παράδοση, καθώς ορισμένοι συγγραφείς ισχυρίστηκαν ότι τα μονοπώλια τείνουν να μειώνουν τον ανταγωνισμό, αλλάζοντας σημαντικά τη διαδικασία σχηματισμού των τιμών παραγωγής, μειώνοντας την εξισορροπητική τάση των ποσοστών κέρδους και απορρίπτοντας τελικά το νόμο της αξίας (Hilferding, 1981; Sweezy, 1946). Ο Βάργκα επέκρινε την ιδέα του Χίλφερντινγκ για τη μεταμόρφωση του καπιταλισμού από τον ελεύθερο ανταγωνισμό σε ένα οργανωμένο στάδιο που θα εξάλειφε τις κρίσεις και τον ανταγωνισμό (1928, p. 60). Από μια ειρωνεία της ιστορίας, το θέμα διευθετήθηκε στην

πραγματική ζωή λίγους μήνες αργότερα με την έκρηξη της μεγαλύτερης, μέχρι τότε, κρίσης και μερικά χρόνια αργότερα με το μεγαλύτερο, μέχρι τότε, πόλεμο.

Ο διαχωρισμός μεταξύ κεφαλαίου μεγάλης κλίμακας και κεφαλαίου μικρής κλίμακας μέσα σε μια οικονομία και ενός τομέα που τυπικά εκφράζεται από τη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι εμφανής σε όλες τις χώρες και εκδηλώνεται με πολλούς επίσημους και ανεπίσημους τρόπους. Ο Βάργκα (1928, p. 67) προέβλεψε χαρακτηριστικά την προοπτική αυτής της εξέλιξης τονίζοντας ότι «το κεφάλαιο είναι σίγουρα χωρισμένο σε δύο τμήματα: το χρηματιστικό κεφάλαιο οργανωμένο σε μονοπώλια και το ανοργάνωτο κεφάλαιο μικρής κλίμακας». Αυτή η διάσταση αντικατοπτρίζεται στις οργανώσεις της αστικής τάξης σε μια χώρα, αλλά είναι ακόμη πιο εμφανής στη διεθνή οργάνωση των καπιταλιστών.

Αν και αυτή η αντίθεση είναι σημαντική για όλες τις καπιταλιστικές χώρες, καθίσταται θεμελιώδης στην περίπτωση της Ελλάδας λόγω της κυριαρχίας των σχετικά μικρών κεφαλαιακών μονάδων και λόγω της συμμετοχής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, την Ευρωζώνη και τον αντίστοιχο καταμερισμό της εργασίας. Από την άλλη πλευρά, οι ελληνικές τράπεζες έχουν, τουλάχιστον μέχρι την έκρηξη της τρέχουσας κρίσης, μια πολύ ισχυρή θέση στα Βαλκάνια, την Τουρκία και την Κύπρο, ακόμη και σε σύγκριση με τα διεθνή μονοπώλια, ενώ είναι γνωστό ότι ο ελληνοκτήτος εμπορικός στόλος εξακολουθεί να είναι ο μεγαλύτερος στον κόσμο σε απόλυτους όρους.

Ο Λένιν (2009), βασιζόμενος στον Hilferding (1981) και τον Hobson (1938), σχημάτισε το κλασικό μαρξιστικό επιχειρήμα σχετικά με την εξαγωγή κεφαλαίου στον ιμπεριαλισμό¹⁸. Η εξέλιξη του καπιταλισμού οδηγεί στη συγκέντρωση των μαζών (χρηματικού) κεφαλαίου που αναζητούν μια τοποθέτηση (ποσοστό κέρδους, επίπεδο κινδύνου, μερίδιο αγοράς) που μπορεί να είναι καλύτερη στο εξωτερικό σε σύγκριση με εγχώρια. Με μια

---

¹⁸ Ο Λαπαβίτσας (2013) παρέχει μια κριτική έκθεση του επιχειρήματος, ενώ η Ivanova (2013) συσχετίζει τη λειτουργία του δολαρίου ΗΠΑ ως ιμπεριαλιστικού χρήματος με την εξαγωγή κεφαλαίων.

σειρά περιφερειακών χωρών να τραβιέται στην τροχιά του παγκόσμιου καπιταλισμού, η ανάγκη για εξαγωγή κεφαλαίου βρίσκει επικερδείς αποδράσεις. Η σημασία των εξαγωγών κεφαλαίου αυξήθηκε στον καπιταλιστικό κόσμο κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα και ενίσχυσε με τη σειρά του την εξαγωγή εμπορευμάτων. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η περιγραφή του Λένιν για την εξαγωγή κεφαλαίων φαίνεται να ισχύει πλήρως όταν αναφέρεται σε «καθυστερημένες χώρες, [όπου] το κέρδος είναι συνήθως σχετικά μεγάλο, γιατί έχουν λίγα κεφάλαια, η τιμή της γης δεν είναι μεγάλη, ο μισθός εργασίας είναι χαμηλός και οι πρώτες ύλες φτηνές. Η δυνατότητα εξαγωγής κεφαλαίου δημιουργείται από το γεγονός ότι μια σειρά καθυστερημένες χώρες έχουν πια τραβηχτεί στην τροχιά του παγκόσμιου καπιταλισμού, [...] έχουν εξασφαλιστεί οι στοιχειώδεις όροι για την ανάπτυξη της βιομηχανίας κλπ.» (2009, pp. 73–74)

Συνεπώς, η εμφάνιση των μονάδων κεφαλαίου μεγάλης κλίμακας δεν οδηγεί στην απόρριψη της Μαρξικής θεωρίας του ανταγωνισμού, της αξίας, του χρήματος και των τιμών παραγωγής. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαίων είναι αποτέλεσμα της επέκτασης του κεφαλαίου, δηλαδή της συσσώρευσης. Το γεγονός ότι υπάρχουν λιγότερες μονάδες δεν οδηγεί αναγκαστικά σε λιγότερο ανταγωνισμό (Semmler, 1982; Shaikh, 1979, 1980a). Επιπλέον, η πρόβλεψη ότι τα μονοπώλια θα οδηγούσαν σε λιγότερη κινητικότητα του κεφαλαίου δεν επιβεβαιώνεται ούτε θεωρητικά, αλλά ούτε και ιστορικά. Αυτό το θεωρητικό επιχείρημα θα μπορούσε να είναι το ιστορικό προϊόν της μεταπολεμικής περιόδου όταν η κινητικότητα του κεφαλαίου περιοριζόταν για συγκεκριμένους, και χρηματικούς, λόγους. Η κινητικότητα του κεφαλαίου αποκαταστάθηκε σταδιακά και στις μέρες μας πρόκειται για μια μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου ως ιδιοκτησία και για μια θεμελιώδη διαδικασία του κεφαλαίου ως λειτουργία. Ο ανταγωνισμός όχι μόνο εξακολουθεί να ισχύει αλλά είναι ακόμη πιο ισχυρός με την κεφαλαιακή κινητικότητα. Λαμβάνει χώρα σε πολλά στρώματα: μεταξύ μονοπωλίων του ίδιου

τομέα, μεταξύ μονοπωλίων διαφορετικών τομέων, μεταξύ μονοπωλίων και μικρής κλίμακας παραγωγής.

6. Συμπεράσματα

Σε αυτό το άρθρο επιδιώξαμε να εμβαθύνουμε τις γνώσεις μας για την ανισόμετρη ανάπτυξη και, ταυτόχρονα, να θέσουμε το θεωρητικό υπόβαθρο για την ανάλυση χωριστών τμημάτων της ελληνικής οικονομίας, ως μέρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωζώνης. Πήραμε υπόψη ότι η ανισόμετρη ανάπτυξη είναι ένα πολύ σύνθετο φαινόμενο στον καπιταλισμό, το οποίο είναι τόσο αληθινό όσο δύσκολο να κατανοηθεί, γιατί είναι πάντα παντού· μπορεί να αναφέρεται σε διαφορετικές μονάδες, ενεργώντας σε διαφορετικά πεδία, που εξελίσσονται σε ιστορικό χρόνο. Οι παραδοχές έγιναν με το παραπάνω αντικείμενο έρευνας κατά νου. Στην Ελλάδα οι καπιταλιστικές σχέσεις είναι βαθιές και κυρίαρχες, ενώ σε κλάδους όπως η τραπεζική ή η μεταποίηση είναι αποκλειστικές. Ως εκ τούτου, η περίπτωση να γεννιέται η ανισόμετρη ανάπτυξη από διαφορές στον τρόπο παραγωγής δεν ισχύει.

Επιπλέον, επικεντρωθήκαμε στο λειτουργούν κεφάλαιο και όχι στις απαιτήσεις επί αυτής της λειτουργίας που πηγάζουν από τις σχέσεις ιδιοκτησίας. Ως εκ τούτου, η δεύτερη επιλογή ήταν να αφήσουμε στην άκρη την πλευρά της ανισομετρίας εισοδήματος. Αυτό δεν σημαίνει ότι η τελευταία είναι ανύπαρκτη ή άσχετη στην περίπτωσή μας, ούτε ότι δεν επηρεάζει τη λειτουργία του κεφαλαίου· τουναντίον. Έχουμε ήδη υποστηρίξει ότι η μορφή της ιδιοκτησίας στις επενδύσεις είναι σημαντική για την περίπτωση της Ελλάδας, κάνοντας διάκριση μεταξύ άμεσων ξένων επενδύσεων και επενδύσεων χαρτοφυλακίου (Vlachou & Labrinidis, 2011). Το επιχείρημα εδώ είναι ότι το κεφάλαιο ως λειτουργία είναι ο κυρίαρχος πόλος στη διαλεκτική του σχέση με το κεφάλαιο ως ιδιοκτησία. Ένα άλλο υπόρρητο επιχείρημα είναι ότι η ανισομετρία που προκύπτει από το κεφάλαιο ως ιδιοκτησία τεκμηριώνεται επαρκώς από το ταξικό περιεχόμενο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η ανάλυση, αν δεν γίνεται για να εξυπηρετήσει διάφορα τμήματα της αστικής τάξης, είναι

κοινωνικά χρήσιμη για να αποκαλύψει και να απομονώσει τον αντίκτυπο των σχέσεων ιδιοκτησίας στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου.

Μόλις αυτό είναι σαφές, τότε η εστίαση μετατοπίζεται στη συσσώρευση του κεφαλαίου, από τα κέρδη που μετατρέπονται σε κεφάλαιο ή, με άλλους όρους, σε νέες επενδύσεις, αντί να μετατραπούν σε εισόδημα. Η διαδικασία αυτή οδηγεί σε διευρυμένη αναπαραγωγή του υπό εξέταση κεφαλαίου και, εάν το τελευταίο είναι το κοινωνικό κεφάλαιο, τότε εξετάζουμε την διευρυμένη αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου χώρου-κοινωνίας. Το μέρος των κερδών που επανεπενδύονται εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Εξαρτάται σίγουρα από τη μάζα των συνολικών κερδών και από το κύκλωμα του κεφαλαίου. Αποδεικνύεται ότι εξαρτάται σε κρίσιμο βαθμό από την παραγωγικότητα, η οποία με τη σειρά της και σε τελευταία ανάλυση, εξαρτάται από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Αυτό το αποτέλεσμα είναι ισχυρό στο αφηρημένο πλαίσιο δύο μονάδων που ανταγωνίζονται στην παραγωγή του ίδιου εμπορεύματος, που βρίσκεται στην ίδια ευρύτερη περιοχή της ίδιας χώρας. Σε αυτή την περίπτωση, ακόμη και αν οι δύο μονάδες ξεκινούν με την ίδια οργανική σύνθεση, η ανισομετρία θα προέκυπτε αναπόφευκτα λόγω διαφορών στο κονδύλι εργασίας, το αρχικό μέγεθος και την ηλικία του παγίου κεφαλαίου. Ανεξάρτητα από το πόσο περίπλοκη μπορεί να γίνει η ανάλυση, αυτές οι μεταβλητές θα παραμείνουν σημαντικές και θεμελιώδεις πηγές ασυμμετρίας που θα πρέπει να εξετάζονται ξεχωριστά και σε συνδυασμό.

Στην παραπάνω περίπτωση, ο χώρος υποτίθεται ότι είναι πολύ στενός: σταθερός στο χρόνο, περιλαμβάνει έναν και τον ίδιο τομέα σε μια περιοχή της ίδιας χώρας. Μόλις διευρύνουμε την αναζήτησή μας και εξετάσουμε την εξέλιξη της ανισομετρίας, ερχόμαστε αντιμέτωποι με τις παραπάνω υποθέσεις. Ο χώρος θεωρείται πάντα εξελισσόμενος και ως εκ τούτου είναι, σε όλους τους προσδιορισμούς του, χώρος στον ιστορικό χρόνο ή χωροχρόνος. Επιπλέον, αυτοί οι προσδιορισμοί συνυπάρχουν και η επιλογή του κατάλληλου χώρου εξαρτάται από το θέμα, σύμφωνα με ένα κριτήριο που ξεχωρίζει ρητά. Τέλος, η επιλογή ενός

προσδιορισμού του χωροχρόνου για την τοποθέτηση της έρευνας δεν κάνει τους άλλους να εξαφανιστούν, ούτε αποκλείει ότι, κάποια στιγμή, ένας ή περισσότεροι από αυτούς θα γίνουν κύριοι. Είναι σαν να κάνεις ακροβατικά, η δυσκολία των οποίων εξαρτάται από την αναταραχή στην οικονομική ιστορία της εξεταζόμενης κατηγορίας.

Ακολουθώντας αυτή τη συλλογιστική, το κριτήριο στην περίπτωση μας είναι η κινητικότητα του κεφαλαίου και ο βαθμός ελευθερίας του. Αν η τελευταία είναι χαμηλή στην παγκόσμια αγορά αλλά πολύ υψηλή στις εθνικές αγορές, με δασμούς, ελέγχους κεφαλαίων, προστατευτισμό κ.λπ., όπως συνέβαινε στο μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα, τότε φαίνεται λογικό να επιλέξουμε ως τον καταλληλότερο χωροχρόνο την εθνική οικονομία. Ωστόσο, στα πλαίσια του νεοφιλελευθερισμού, με υψηλή ελευθερία κινητικότητας του κεφαλαίου διεθνώς και ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες κινητικότητας κεφαλαίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωζώνη, τότε ο κλάδος γίνεται ο πρωταρχικός χωροχρόνος. Η κατάσταση που περιλαμβάνει κράτη-μέλη, συγκεκριμένες περιφέρειες και πολύ μεγάλες επιχειρήσεις οδηγεί σε παράλληλους προσδιορισμούς του χωροχρόνου που είναι πάντα παρόντες και συχνά αποφασιστικοί.

Το τελευταίο επιχείρημα του άρθρου είναι ότι, η ανάπτυξη του καπιταλισμού και η εξέλιξη του σε μονοπωλιακό καπιταλισμό, ιμπεριαλισμό ενισχύει τις αρχικές διαδικασίες της ανισομετρίας. Αυτό γίνεται εφικτό μέσω της εμφάνισης της πολύ μεγάλης μονάδας, του μονοπωλίου και της γέννησης του χρηματιστικού κεφαλαίου. Μακριά από την εξάλειψη του ανταγωνισμού ή από το να καταστήσει τον καπιταλισμό λιγότερο επιρρεπή σε κρίση, αυτή η εξέλιξη επιδείνωσε τη σημασία της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στον ανταγωνισμό μεταξύ μονοπωλίων ή μεταξύ μονοπωλίων και μικρών καπιταλιστικών επιχειρήσεων.

Σε διάφορες περιπτώσεις, αναφερθήκαμε στο ρόλο του χρήματος και τις αντίστοιχες νομισματικές ρυθμίσεις. Πράγματι, η παράμετρος αυτή είναι πολύ σημαντική για το θέμα και πρέπει να εξεταστεί ξεχωριστά. Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, έλαβαν χώρα σημαντικές

αλλαγές στις μορφές του χρήματος που επηρέασαν όλους τους κλάδους στην Ελλάδα. Το πιο κρίσιμο είναι φυσικά η εισαγωγή του ευρώ.

Τέλος, είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι όταν ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες αναρριχήθηκαν στην (καπιταλιστική) «σκάλα της επιτυχίας», δεν ακολούθησαν το σημερινό νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης μέσω του ελεύθερου διεθνούς εμπορίου, της απελευθέρωσης της αγοράς (συμπεριλαμβανομένης της κεφαλαιαγορών), των σαρωτικών ιδιωτικοποιήσεων και των προγραμμάτων άγριας λιτότητας, που επιβάλλονται σήμερα στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες εντός και εκτός της ΕΕ, με αποτέλεσμα το «κλότσημα της σκάλας» για να μην σκαρφαλώσουν αυτοί στην κορυφή της ανταγωνιστικότητας (Chang, 2003; Shaikh, 2007).

Αναφορές

Bank of Greece. (2010). *Current Account Balance, causes of imbalances and policy proposals*. Athens.

Chalikias, I. (1997). *The Prospects for the Exporting Performance of Greek Manufacturing: A sectoral analysis* (A. Kintis, ed.).

Chang, H.-J. (2003). *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*. London: Anthem Press.

Chesnais, F. (2016). *Finance Capital Today: Corporations and Banks in the Lasting Global Slump*. Leiden: Brill.

Cohen, S. D. (2007). *Multinational Corporations and Foreign Direct Investment: Avoiding Simplicity, Embracing Complexity*. Oxford: Oxford University Press.

Emmanuel, A. (1980). *Unequal Exchange: The Study of the Imperialism of Trade*. Athens: Papazisi.

Fotopoulos, G., & Droucopoulos, V. (2008). *Structure, Transformations and Productivity of the Greek Economy: A Sectoral Approach* (T. Giannitsis, ed.).

Harrod, R. F. (1939). *International Economics*. London: Nisbet.

Harvey, D. (1999). *Limits to capital*. London: Verso.

Harvey, D. (2006). *Spaces of Global Capitalism*. London: Verso.

Harvey, D. (2009). *Social Justice and the City* (Revised Ed). Athens, Georgia, Georgia: The University of Georgia Press.

Hellenic Ministry of Finance. (2012). *Greece: Memorandum of Economic and Financial Policies*. Athens.

Hilferding, R. (1981). *Finance Capital*. London: Routledge and Kegan Paul.

Hobson, J. A. (1938). *Imperialism*. London: Allen & Unwin.

Hudson, R. (2003). European integration and new forms of uneven development. *European Urban and Regional Studies*, 10(1), S. 49-67.
<https://doi.org/10.1177/0969776403010001539>

Ivanova, M. N. (2013). *The Dollar as World Money*. 77(1), 44–71.
<https://doi.org/10.1521/isis.2013.77.1.44>

Jones, J., & Wren, C. (2006). *Foreign Direct Investment and the Regional Economy*. Albershot, Hampshire: Ashgate.

Kauffer, R. (2001). *Disinformation: American Multinationals At War Against Europe*. New York: Algora Publishing.

Lapavitsas, C. (2013). *Profiting without producing*. London: Verso.

Lenin, V. I. (1963). Imperialism: the highest stage of capitalism. In *Selected Works* (Selected W, Vol. 1). <https://doi.org/10.2307/2602688>

Manassaki, A., Catephoris, C., & Vasardani, M. (2010). *International Competitiveness and the Current Account Balance of Greece*. Athens.

McIntyre, R. (1992). Theories of uneven development and social change. *Rethinking Marxism*, 5(3), 75–105. <https://doi.org/10.1080/08935699208658024>

Saad-filho, A. (2002). *The Value of Marx*. <https://doi.org/10.1163/156920607X192165>

Semmler, W. (1982). Theories of Competition and Monopoly. *Capital & Class*, 6(12), 91–116.

Seretis, S., & Tsaliki, P. (2012). Value Transfers in Trade: An explanation of the Observed differences in development. *International Journal of Social Economics*, 39(12), 965–982.

Shaikh, A. (1978). Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis. *Cambridge Journal of Economics*, (2), 233–251.

Shaikh, A. (1979). Foreign Trade and the Law of Value: Part I. *Science & Society*, 43(3), 281–302.

Shaikh, A. (1980a). Foreign Trade and the Law of Value: Part II. *Science & Society*, 44(1), 27–57.

Shaikh, A. (1980b). The Laws of International Exchange. In E. J. Neil (Ed.), *Growth, Profits and Property: essays in the Revival of Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shaikh, A. (2007). Globalization and the Myth of Free Trade. In A. Shaikh (Ed.), *Globalization and the Myth of Free Trade: History, Theory and Empirical Evidence* (pp. 50–69). New York: Routledge.

Shaikh, A. (2012). Competition Matters: China's Exchange Rate and Valance of Trade. In *The Forum: Discussing International Affairs and Economics*.

Shaikh, A. (2016). *Capitalism. Competition, Conflict, Crisis*. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>

Shaikh, A., & Antonopoulos, R. (2013). Explaining Long Term Exchange rate Behavior in the United States and Japan. In J. Moudud, C. Bina, & P. Mason (Eds.), *Alternative Theories of Competition: Challenges to Orthodoxy*. New York: Routledge.

Smith, N. (2008). *Uneven Development. Nature, Capital and the production of space* (3rd ed.). <https://doi.org/10.1126/science.15.370.195>

Sweezy, P. (1946). *The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy*. London: Dennis Dobson.

Triffin, R. (1966). *The world money maze: national currencies in international payments*. New Haven: Yale University Press.

Trotsky, L. (1977). *The history of the Russian Revolution*. London: Pluto Press.

Varga, E. (1928). *The decline of capitalism: The economics of a period of the decline of capitalism after stabilisation*. London: Communist Party of Gt.Britain.

Vlachou, A. (2002). Nature and Value Theory. *Science and Society*, 66(2), 169–201. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/40403989?seq=1#page_scan_tab_contents

Vlachou, A. (2009). *Πολιτική Οικονομία του Καπιταλισμού [Political economy of capitalism]*. Athens: Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ.

Vlachou, A., & Christou, G. K. (1999). Contemporary economic theory: some critical issues. In A. Vlachou (Ed.), *Contemporary economic theory: radical critiques of neoliberalism* (pp. 1–37). Houndmills: Macmillan.

Vlachou, A., & Labrinidis, G. (2011). Κρίση και άνιση ανάπτυξη στο πλαίσιο της ΟΝΕ: το Ισοζύγιο Εξωτερικών Συναλλαγών και η διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας. In A. Vlachou, N. J. Theocarakis, & D. Milonakis (Eds.), *Οικονομική κρίση και Ελλάδα* (pp. 229–255). Athens: Gutenberg.

Walker, R. A. (1978). Two Sources of Uneven Development Under Advanced Capitalism: Spatial Differentiation and Capital Mobility. *Review of Radical Political Economics*, 10(3), 28–38. <https://doi.org/10.1177/048661347801000304>

Weeks, J. (1999). *The Expansion of Capital and Uneven Development on a World Scale* (No. 0999).

Λένιν, Β. Ι. (2009). *Ο ιμπεριαλισμός ανωτατο σταδιο του καπιταλισμού*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1978). *Το Κεφάλαιο, Τόμος ΙΙΙ*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1979). *Το Κεφάλαιο, Τόμος ΙΙ*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο, Τόμος Ι*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.